

VROEGMIDDELNEDERLANDS

WOORDENBOEK

Woordenboek van
het Nederlands van de dertiende eeuw
in hoofdzaak op basis van het
Corpus-Gysseling

bewerkt door

W.J.J. PIJNENBURG,
K.H. van DALEN-OSKAM, K.A.C. DEPUYDT,
T.H. SCHOONHEIM

Leiden
Instituut voor Nederlandse Lexicologie
2000

Redactie

dr. W.J.J. Pijnenburg, hoofdredacteur
dr. K.H. van Dalen-Oskam, redacteur
lic. K.A.C. Depuydt, redacteur
drs. T.H. Schoonheim, redacteur
drs. H.T. Aalbrecht, adjunct-redacteur
drs. P. Burger, adjunct-redacteur
drs. M.C. van Dalen, adjunct-redacteur
drs. G.H. Dambrink, adjunct-redacteur
drs. M.J.M. van Diepen, adjunct-redacteur
dr. K. Stoker, adjunct-redacteur

drs. N.C. van de Waal, adjunct-redacteur
M. Kingma, corrector
Th.P.F. Wortel, corrector en redactie-secretaris

Raad van Advies

prof. dr. A. Berteloot
prof. dr. W.P. Blockmans
prof. dr. C. van Bree
prof. dr. R.C. baron van Caenegem
dr. F. Debrabandere
prof. dr. W.P. Gerritsen
prof. dr. J. Goossens
dr. M. Gysseling †
mw. prof. dr. R. Jansen-Sieben
prof. dr. R. Lievens
prof. dr. J. van Loon
prof. dr. K. Roelandts
prof. dr. V.F. Vanacker †

Bestuur van de *Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie* op 28 februari 1999

prof. dr. A. Kinsbergen, voorzitter
mr. S. Royer, plv. voorzitter
mr. J. Kist, penningmeester
prof. dr. G.E. Booij
prof. dr. D.H.R.R.J. Geeraerts
prof. dr. G.A.M. Kempen
prof. dr. H. Pinkster
mr. H.C.G.L. Polak
prof. dr. G. de Schutter
prof. dr. J.A.M. Taeldeman
prof. dr. M.C. van den Toorn
drs. L.E.H. Vredevoogd
prof. dr. S.F.L. Devriendt

Directie en secretariaat

prof. dr. P.G.J. van Sterkenburg, directeur
A. van der Veen, directiesecretaris (tot 1995)
drs. G. Gast, directiesecretaris (vanaf 1995).

Het
Vroegmiddelnederlands Woordenboek
wordt in dankbare herinnering opgedragen
aan

dr. MAURITS GYSSELING
(1919-1997)

zonder wiens

Corpus van Middelnederlandse teksten
(tot en met het jaar 1300)

dit woordenboek niet mogelijk zou zijn geweest.

W O O R D V O O R A F

Met de voltooiing van het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (verder: *VMNW*) op 28 februari 1999, werd de kroon gezet op 30 jaar samenwerking op het gebied van de lexicografie van het Nederlands tussen België en Nederland, tussen de Universiteit van Gent en het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) te Leiden. Al in het begin van de jaren zeventig, toen dr. M. Gysseling, faculteitsgeaggregeerde verbonden aan de leerstoel Nederlandse taalkunde van de Rijksuniversiteit van Gent, juist zijn materiaalverzameling voor zijn *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)* gereed had, ontstonden er contacten tussen hem en dr. F. de Tollenaere, destijds hoofd van de afdeling Thesaurus van het INL. Deze contacten resulteerden in de afspraak om elkaar bij de ontsluiting van dat materiaal voor wetenschappelijk onderzoek behulpzaam te zijn. Het INL zou de 'verpensing' van het materiaal voor zijn rekening nemen, zodat zowel een uitgave van het materiaal zelf mogelijk werd, alsook de realisatie van de daarop gebaseerde woordindices. Dr. Gysseling op zijn beurt zou uitstel van de geplande publicatie toestaan, totdat de technische mogelijkheden voor de beoogde uitgave ontwikkeld waren en tevens toestemming verlenen aan het INL het materiaal te gebruiken voor verder, met name lexicologisch onderzoek. De publicatie van het *Corpus* vond in de jaren tussen 1977 en 1988 plaats. De neerslag van het lexicologisch onderzoek ligt thans in de vorm van een woordenboek voor u: een wetenschappelijk, alfabetisch geordend periodewoordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw.

De redactie heeft bij haar werkzaamheden kunnen rekenen op de steun en hulp van velen. Bij de voorbereiding (codering en lemmatisering van het materiaal), deels ook tijdens de redactionele periode heeft de redactie kunnen rekenen op de steun van een grote groep studenten, die als stagiair een deel van de werkzaamheden voor hun rekening namen (de hierna gebruikte titulatuur is die van de ons bekende toestand in 1999): mw. drs. M.C. van Dalen (UL), mw. drs. H. Demeersseman (VU), mw. drs. E. Merkus-de Geus (VU), mw. drs. T.H. Schoonheim (UL). Later assisteerden hierbij ook nog: mw. drs. E. Claessens (UU), A. van Orsouw (UL), drs. A. Rietveld (UL), mw. drs. S. Tax (UL), drs. G. van Uitert (UL).

In de eerste fase (codering en lemmatisering) waren vanwege het INL ook mw. dr. M.A. Mooijaart, mw. A. Vlugter en drs. J.J.W. van der Voort van der Kleij bij het project betrokken.

In de redactionele periode heeft de redactie gebruik kunnen maken van de diensten van de volgende stagiaires: mw. drs. I. Biesheuvel (UL), mw. drs. G.H. Dambrink (UU), mw. drs. A. Goddijn (UvA), mw. drs. A. Ietswaart (UvA), mw. drs. M. Leeuwerik (UU), mw. A.M. van Nifterick-Post (UU), mw. drs. M. Rem (UvA), drs. D. Snijders (UU), mw. drs. J. Stuart (VU), mw. A. Vellinga-Van der Kreeft (UU) en J. Vonk (UvA). De contactpersonen bij de diverse universiteiten hebben zo indirect ook hun bijdrage aan het *VMNW* geleverd: prof. dr. H. Pinkster (UvA), mw. prof. dr. A.A.

Sneller (UL), mw. dr. D. van der Poel (UU), mw. dr. I. Spijker (UU), mw. dr. O. Lie (UU), mw. dr. M. Mulder (VU) en prof. dr. A. van Leuvensteijn (VU).

Als datatypisten kon de redactie rekenen op de inzet van mw. drs. J. Grinwis † en mw. drs. G.H. van Ankorven. Ook mw. drs. M. Leeuwerik heeft hierbij geassisteerd.

Een speciaal woord van dank geldt ook de afdeling automatisering van het INL en allen, die in samenwerking met die afdeling aan de automatisering van het project hebben bijgedragen: W. Bloem R.I. (systeemontwerp), R. Braam (retrieval- en printprogrammatuur), A.J.J. Boom (systeemprogrammeur), mw. S.W.P. Deutekom (systeembeheerder vanaf 1997), I. Jon Ming (programmeur), P.H.J. van der Kamp R.I. (hoofd systeembouwteam), mw. drs. E. Duermeijer (programmeur), D. Schenk (programmeur), R. van Strien (systeembeheerder/programmeur vanaf 1997), mw. dr. L.P. Verstraten (programmeur), H.T. Wong (tot 1997 systeembeheerder).

De volgende personen hebben als lezer en commentator van onze proefafleveringen in hoge mate bijgedragen aan de kwalitatieve verbetering van het werk: dr. M.K.A. van den Berg, prof. dr. A. Berteloot, mw. drs. I. Biesheuvel, prof. dr. W.P. Blockmans (historische termen en begrippen), prof. dr. R.C. van Caenegem (rechtstermen), dr. F. Debrabandere, dr. M. Gysseling †, mw. drs. H. Hendriks (literaire namen), mw. prof. dr. R. Jansen-Sieben, dr. W. Kuiper (literaire namen), mw. lic. M. Leroy (enige geschiedkundige termini technici), prof. dr. R. Lievens, prof. dr. J. van Loon, mw. dr. M.A. Mooijaart, drs. J.Ph. van Oostrom †, prof. dr. P.C. Paardekooper, prof. dr. H. Pinkster, dr. A. Quak, prof. dr. K. Roelandts, lic. J. Segers (toponymie van Belgisch-Limburg), mw. dr. I. Spijker, prof. dr. V.F. Vanacker †, K. Vlierman (scheepsterminologie) en J. van Well o.s.c. (religieuze terminologie). Vooral de heren Berteloot, Debrabandere en Van Loon, die zich de moeite hebben getroost de gehele tekst te lezen en te becommentariëren, is de redactie veel dank verschuldigd.

Grote waardering is er ook voor het werk van onze correctoren. De heren M. Kingma en Th.P.F. Wortel hebben de moeilijke taak gehad een zeer ingewikkeld gestructureerde tekst te corrigeren, daarbij gehinderd door een tussentijdse officiële spellingswijziging: wat eerst fout was, werd goed en wat eerst goed was, werd fout. Zij hebben zich door dit alles niet uit het veld laten slaan. In de laatste fase van het project hebben ook mw. drs. I. Biesheuvel en de heer J. Vonk aan de correctie van de teksten bijgedragen.

Bestuur en directie komt de eer toe in tijden van dreigende stagnatie steeds weer de nodige mensen en middelen te hebben gevonden, waardoor het project zijn vaart kon behouden.

De redactie kijkt met tevredenheid en dankbaarheid terug op deze lange periode van samenwerking. Dat de voldoening bij de voltooiing niet onverdeeld is, vindt zijn oorzaak in het droeve feit dat vier nauw betrokkenen uit de eigen kring het einde van het project niet hebben mogen meemaken: mw. drs. J. Grinwis, die de eerste en tweede proefaflevering in de definitieve database invoerde, drs. J.Ph. van

Oostrom, onze lezer van het eerste uur, die in de beginfase van het project ons vaak een hart onder de riem stak, prof. dr. V.F. Vanacker, pleitbezorger van onze zaak in vele gremia, en dr. M. Gysseling, met wie dit alles begon, maar met wie het niet mocht eindigen. Aan hem is dit boek opgedragen.

Leiden, februari 2000

INLEIDING

1. Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*

Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* is een wetenschappelijk woordenboek, in eerste aanleg opgezet voor en ten behoeve van taalkundigen, filologen en beoefenaars van de Middelnederlandse letterkunde. Maar het is tevens bruikbaar voor andere doelgroepen, omdat het toegang geeft tot een groot aantal bronnen. Met name de woorden en hun betekenis(sen) uit de ruim 2.200 ambtelijke bescheiden uit de dertiende eeuw kunnen van belang zijn voor historici, zowel bij de studie van de vaderlandse geschiedenis alsook voor meer gespecialiseerde gebieden als de rechtsgeschiedenis, de nederzettingsgeschiedenis, de ontginningsgeschiedenis, de ontwikkeling van het sluis- en dijkwezen, de geschiedenis van de ambachten, de openbare financiën e.d.

Het *VMNW* is eveneens een bron voor naamkundigen, juist door de opname van antroponiemen en toponiemen als trefwoord. Daarnaast meent de redactie een bijdrage te hebben geleverd tot de studie van de Middelnederlandse letterkunde door alle woorden van alle opgenomen literaire teksten, inclusief de namen van de erin voorkomende personages en plaatsen, van betekenis en commentaar te voorzien. Het *VMNW* blijft, ten slotte, zij het met enige beperkingen, een woordenboek bij het *Corpus-Gysseling*.

2. De materiaalverzameling

Het *VMNW* is gebaseerd op een gesloten corpus van Vroegmiddelnederlands tekstmateriaal. De Vroegmiddelnederlandse periode loopt van ca. 1200 tot en met 1300 en beslaat als zodanig de gehele dertiende eeuw. Het grootste gedeelte van het materiaal stamt uit het *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)* dat tussen 1977 en 1988 werd uitgegeven door dr. Maurits Gysseling. Hieraan werd toegevoegd het 13e-eeuwse materiaal uit de navolgende edities: *Het oudste goederenregister van Oudenbiezen*, ed. J. Buntinx en M. Gysseling; het *Luikse diatessaron*, ed. C.C. de Bruin; het *Glossarium Bernense*, ed. L. De Man en P.G.J. van Sterkenburg; de schepenbrief van Antwerpen uit 1285, ed. H. Vangassen; het zgn. *Landrecht van Grimberghen*, ed. E.M. Meijers; het zgn. *Antwerps Obituarium*, naar het typoscript van dr. M. Gysseling; zeven Brugse oorkonden uit de jaren 1270-1299 en een Aardenburgse oorkonde uit 1293, ed. H. Rombaut, M. Leroy en G. Declercq en een oorkonde uit Brugge van 1282, ed. F. Wilhelm. Dit totale corpus bevat ca. 1.600.000 woordvormen (tokens).

Een volledige titelbeschrijving, alsmede de gebruikte afkortingen, de gegevens over de lokalisering en datering van de gebruikte teksten en de wijze van citeren is opgenomen in §12. **De Vroegmiddelnederlandse documenten.**

3. Het beschreven materiaal

Object van de lexicaal-semanticke beschrijving zijn de Vroegmiddelnederlandse woordvormen uit boven beschreven corpus. Niet geselecteerd voor beschrijving werden:

1. Het Oudnederlands materiaal uit het eerste gedeelte van *Corpus II, deel I. Fragmenten*, omdat dit buiten het tijdsbestek valt;
2. de Latijnse woordvormen (vnl. in mengteksten, zie b.v. doc. 1 in het *Corpus I*) en de woordvormen uit doorlopende Oudfranse en Oudpicardische teksten, omdat deze niet tot de objecttaal behoren.

Bij deze laatste categorie zijn gelatiniseerde vormen van oorspronkelijk Germaans materiaal en materiaal dat een naamkundig karakter heeft weer uitgezonderd. Tot de eerste groep behoren gevallen als *dammus* 'dam', *halstarium* 'halster' en *stiermannus* 'stuurman'. Tot de tweede groep rekenen we:

1. Geromaniseerde persoonsnamen als *diedericus*, *godescalcus*, *isebrandus*;
2. Geromaniseerde toponiemen en afleidingen daarvan: *hollandia*, *daventria*, *zelandia*; *aldenardensis*, *averbodiensis*;
3. Namen van boeken (*liber rerum*, *kiramidarium*) en incipits van gebeden (*ave maria* (meervoud: *ave marien*); *pater noster*).

Verder worden nog beschreven de Latijnse, Oudfranse en Oudpicardische woordvormen in Middelnederlandse context (leenwoorden).

Een speciale categorie vormen de in oorsprong Griekse of Latijnse namen van planten, dieren e.d. in *Der Naturen Bloeme*. De redactie heeft besloten ook deze als ingang op te nemen. Vele ervan immers zijn inmiddels als leenwoord in onze taal opgenomen. Voor niet-inheemse planten- of diersoorten was er vaak geen volkstalige benaming en is met de vertaling van de klassieke literatuur over planten en dieren ook de (Latijnse) naam voor de eerste maal in onze taal aangetroffen: *camelus* (kameel), *iena* (hyena), *pantera* (panter), *cameleon* (kameleon), *crocus* (id.), *coriander* (koriander), *papaver* (id.). Dit speelt ook bij de benamingen voor de diverse edelstenen, die grotendeels, al dan niet met behoud van hun Latijnse uitgang, in het hedendaags Nederlands zijn overgebleven: *berillus* (beril), *carbonculus* (karbonkel), *corallus* (koraal), *onix* (onyx), *safirus* (saffier), *smaragdus* (smaragd), *topasius* (topaas).

De mate waarin in de dertiende eeuw deze woorden als vreemd werden ervaren, is niet na te gaan. Waarschijnlijk is dat de meeste wel als zodanig werden gevoeld. Bij sommige vermeldt Maerlant

echter expliciet dat ze Nederlands zijn: *rinocheros heetet* (t.w. de neushoorn) *in dietscher wort*, (*Nat.Bl.D 120,30*). Het waren de enige benamingen voor een groot aantal nieuwe realia, die in belangrijke mate ook deel van onze woordenschat zijn blijven uitmaken. Bovendien zijn de eerste tekenen van aanpassing aan het Nederlands al in *Der Naturen Bloeme* zelf vast te stellen (*philomene* naast *filomena* 'nachtegaal'). Dat een groot aantal van deze woorden het later toch niet gehaald heeft in het Nederlands, kan men achteraf vaststellen, maar doet aan de eerste constatering niets af. Als consequentie van deze opstelling is bovendien besloten, die namen voor planten, dieren enz. uit het Latijnse gedeelte van het Latijns-Middellimburgse *Glossarium Bernense*, voor zover ze overeenkwamen met de namen in *Der Naturen Bloeme*, ter vergelijking aan de bedoelde artikelen toe te voegen.

Omdat het *VMNW*, zoals hiervoor is uiteengezet, in zijn opzet tevens als woordenboek bij het *Corpus*-Gysseling dienst doet, zijn (tot 1997) de - overigens relatief weinige - jongere vormen uit de dorsale notities en de tekstgedeelten van na 1301 mede als materiaal verwerkt. Dit heeft als consequentie, dat incidenteel ook een jongere vorm als lemma kan optreden, nl. als de enige aangetroffen vorm of alle aangetroffen van na 1300 zijn. Dit is in 510 lemmata (2% van het totaal) het geval. Ook het *Wörterbuch der mittelhochdeutschen Urkundensprache (WMU)* etiketteert zich, blijkens de *Einführung*, p. 3, als 'das Wörterbuch zum "*Corpus*" (...)'. Voor diegenen die *Corpus* én woordenboek als hulpmiddel bij de studie of bij het vertalen gebruiken, is dit een kleine tegemoetkoming, doordat nu alle woorden kunnen worden opgezocht.

3.1 Onderscheiding van het materiaal naar genre

Gysseling heeft zijn *Corpus* onderscheiden in een Ambtelijke reeks en een Literaire reeks. Dit behoeft in het licht van de praktijk van het *VMNW* enige toelichting. De redactie heeft het materiaal in drie genres onderscheiden:

1. Het lexicografisch materiaal. Dit bestaat enkel en alleen in het materiaal van het *Glossarium Bernense*, dat zelf geen deel uitmaakt van het *Corpus*;
2. Het ambtelijke materiaal. Behalve het in *Corpus I* uitgegeven materiaal valt hieronder ook de Brugse oorkonde van 1282 uit het *Corpus Wilhelm*, het *Landrecht van Grimberghen*, het *Antwerps Obituarium*, *Het oudste goederenregister van Oudenbiezen*, de Antwerpse schepenbrief uit 1285 en de acht oorkonden die zijn uitgegeven in *Taal en Tongval*;
3. Het overige materiaal. Dit omvat naast de teksten die men met enig recht 'literair', 'geschiedkundig' of 'religieus' zou kunnen noemen (*Aiol*, *Alexiuslegende*, *Boeve van Hamtone*, *Het Luikse diatessaron*, *Enaamse Codex*, *Floyris ende Blantseflur*, *Sinte Kerstine*, *Sinte Lutgart* (handschrift A), *Sente Lutgart* (handschrift K), *Minnedichten uit Ter Doest*, *Nederrijns Moraalboek*, *Der Naturen Bloeme* (handschrift D), *Der Naturen Bloeme* (handschrift M), *Nibelungenlied*, *Perchevael*, *Reinaert E*, *Reinaert G*, *Reinout van Montalbaen*, *Rijmbijbel*, *Sente*

Servas, Tristant, Wisselau en Wrake van Ragisel), ook artesteksten (*Nederbergse geneeskundige recepten, Noordlimburgse gezondheidsregels*) en het *Plantenglossarium*, dat eventueel ook onder het lexicografisch materiaal gevoegd had kunnen worden.

Dat het toeval hierbij een rol speelt, moge blijken uit het feit dat de enkele recepten die in *Het oudste goederenregister van Oudenbiezen* zijn opgenomen, tot de ambtelijke teksten worden gerekend.

3.2 Lokalisering en datering van het materiaal

3.2.1 Lokalisering

Teneinde het diachronisch en diatopisch onderzoek van het bewerkte materiaal te vergemakkelijken, en ook om enige structuur in het materiaal aan te brengen, zijn alle woordvormen van ons databestand gelokaliseerd en gedateerd. Dit is uiteraard gebeurd op basis van de handschriften, waaruit de woordvormen stammen. Een overzicht van de gebruikte bronnen met daarbij telkens hun lokalisering en datering is te vinden in §12. **De Vroegmiddelnederlandse documenten.**

Om dichter aan te sluiten bij de ideeën die er bestaan omtrent de Middelnederlandse dialecten, is het taalgebied op aanwijzingen van dr. Gysseling bovendien verdeeld in een aantal regio's. Deze regio's zijn gebruikt bij de lokalisering van de teksten in *Corpus II*. Ze omvatten telkens een aantal schrijfcentra, zoals die voor het lokaliseren van documenten in *Corpus I* zijn gebruikt. De spelling van de schrijfcentra is naar de lijst Pée/Meertens (zie ook §10. **Namenmateriaal**). De onderscheiden regio's zijn (van west naar oost; van noord naar zuid):

Holland-West

Schrijfcentra: Alkemade (= Roelofarendsveen), Egmond, Haarlem, Heemskerk, Holland, Holland (grafelijke kanselarij), Koningsveld (= Delft), Leeuwenhorst (= Noordwijk), Leiden, Monster, Naaldwijk, Rijnsburg, Schiedam en Wateringen.

Literaire teksten: geen.

Holland-Oost

Schrijfcentra: Arkel, Dordrecht, Haastrecht, Lekkerkerk, Schelluinen en Schoonhoven.

Literaire teksten (1): *Perchevael*.

Utrecht

Schrijfcentra: Abkoude, Amersfoort, Houten, Utrecht.

Literaire teksten: geen.

Oost-Nederland

Schrijfcentra: Deventer en Zutphen.

Literaire teksten: geen.

Zeeland

Schrijfcentra: Biezelinge, Krabbendijke, Middelburg, Noorddijk (= Wissekerke), Putten, Schouwen, Voorne, Zeeland en Zieriksee.

Literaire teksten: geen.

Brabant-Noord

Schrijfcentra: Antwerpen, Bergen-op-Zoom, Breda, Geertruidenberg, Hemiksem, Heusden (NL), Sint-Michielsgestel, Waalwijk en Wuustwezel.

Literaire teksten: geen.

Nederrijn

Schrijfcentra: Heinsberg, Kleve, Kuik, Moers en Neer.

Literaire teksten (7): *Aiol*, *Floyris ende Blantseflur*, *Nederbergse geneeskundige recepten*, *Noordlimburgse gezondheidsregels*, *Nederrijns Moraalboek*, *Reinaert G*, *Tristant*.

West-Vlaanderen

Schrijfcentra: Aardenburg, Beerst, Blankenberge, Brugge, Brugge en Sijsele, Calais, Damme, Dudzele, Gistel, Hoeke, Houtave, Ieper, Kortrijk, Merkem, Moerkerke, Oedelem, Oostburg, Oostende, Oostkamp, Oudenburg, Roeselare, Sijsele, Sluis, Ter Doest (= Lissewege), Ter Duinen (= Koksijde), Torhout, Veurne, Vladslo, Westelijk West-Vlaanderen en Zevekote.

Literaire teksten (5): *Minnedichten uit Ter Doest*, *Der Naturen Bloeme* (handschrift D), *Der Naturen Bloeme* (handschrift M), *Plantenglossarium*, *Rijmbijbel*.

Oost-Vlaanderen

Schrijfcentra: Aalst, Aksel, Assenede, Bazel, Boechoute, Bornem, Boudelo (= Sinaai), Deinze, Dendermonde, Drongen, Eeklo, Elmare (= Waterland-Oudeman), Evergem, Gent, Gent (Vier Ambachten), Gentbrugge, Geraardsbergen, Grauw, Heusden (B), Hulst, Kaprijke, Kloosterzande, Maldegem, Meerbeke, Nevele, Ninove, Oosteeklo, Oostwinkel, Oudenaarde, Petegem, Saaftinge, Sint-Lievens-Houtem, Steenland (= Spui), Velzeke, Viane, Vier Ambachten, Vlaanderen (grafelijke kanselarij), Watervliet, Zaamslag, Zevergem, Zomergem en Zottegem.

Literaire teksten (2): *Enaamse Codex*, *Wrake van Ragisel*.

Brabant-West

Schrijfcentra: Asse, Brabant (hertogelijke kanselarij), Brussel, Dilbeek, Duffel, Dworp, Eppegem, Erps, Grimbergen, Kortenberg, Leefdaal, Lier, Mechelen, Pamel, Perk, Rumst, Sint-Genesius-Rode, Sint-Katelijne-Waver, Sint-Pieters-Leeuw, Strijtem, Tervuren, Vorst, Willebroek, Wolvertem en Zemst.

Literaire teksten (6): *Alexiuslegende*, *Luikse diatessaron*, *Sente Lutgard* (handschrift K),
Nibelungenlied, *Reinout van Montalbaen*, *Wisselau*.

Brabant-Oost

Schrijfcentra: Averbode, Lubbeek/Heverlee, Meldert en Tienen.

Literaire teksten (3): *Boeve van Hamtone*, *Sinte Kerstine*, *Sinte Lutgard* (handschrift A).

Limburg

Schrijfcentra: Maastricht, Oudenbiezen (= Rijkhoven), Sint-Truiden, Stein en Tongeren.

Literaire teksten (2): *Reinaert E*, *Sente Servas*.

Lexicografisch materiaal (1): *Glossarium Bernense*.

Men lette speciaal op de formuleringen als 'Holland-Oost' e.d. tegenover 'Oost-Vlaanderen'. Bij Oost-Vlaanderen is het zo, dat het Middeleeuwse dialectgebied Oost-Vlaanderen globaal overeenkomt met de huidige provincie Oost-Vlaanderen (in de dertiende eeuw hoorde er nog het oostelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen bij). Een provincie Oost-Holland daarentegen bestaat als zodanig niet. De middeleeuwse dialecttegenstellingen in Holland lopen niet parallel met de huidige noord-zuid onderverdeling van de provincie, maar verlopen veeleer west-oost: vandaar Holland-West en Holland-Oost.

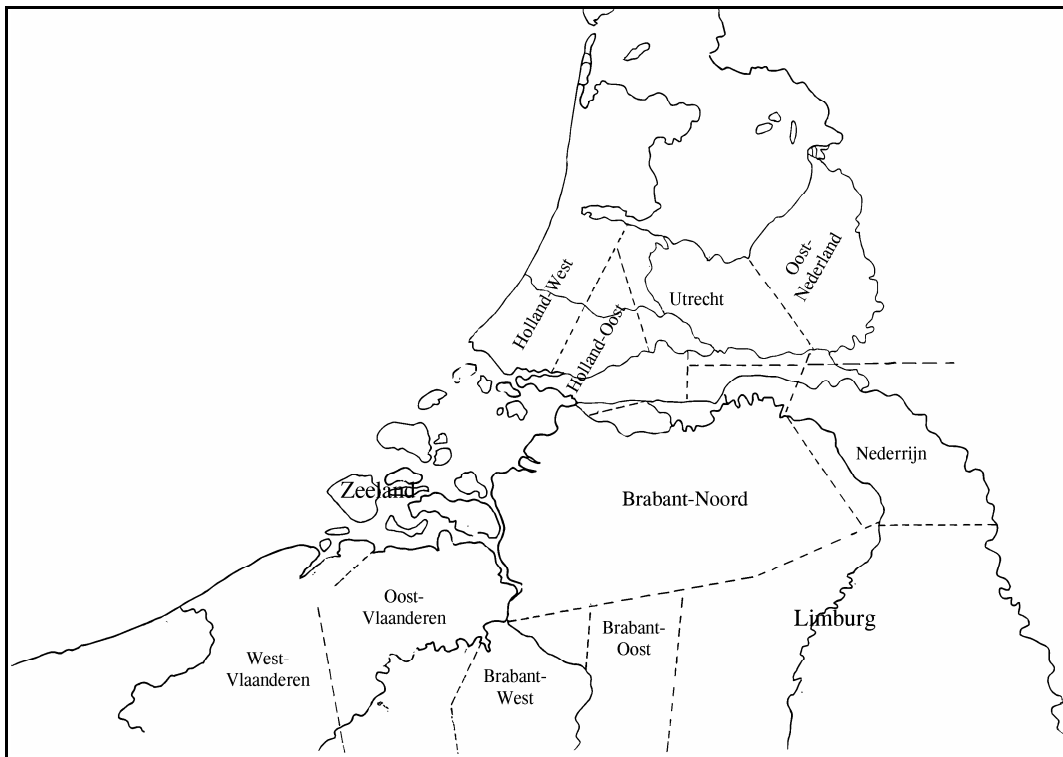
Het hertogdom Brabant kent drie dialectgebieden:

1. Het noorden, dat **niet** samenvalt met de huidige provincie Noord-Brabant, maar behalve deze ook het Antwerpse en de Antwerpse Kempen omvat. Ter vermijding van misverstanden wordt hier dus niet de term Noord-Brabant, maar Brabant-Noord gebruikt.
2. Het westen van het zuidelijk deel van het hertogdom. Hier zou de term West-Brabant - in elk geval bij Nederlanders - misverstanden wekken: bij West-Brabant denkt men aan Breda-Bergen-op-Zoom, terwijl de streek Mechelen-Brussel is bedoeld, vandaar de term Brabant-West.
3. Het oosten van het zuidelijk deel van het hertogdom, de streek rond Leuven, heet dan Brabant-Oost.

Voor de gebruikte terminologie gelden m.m. dezelfde argumenten als bij Brabant-West.

Alleen in het uiterste noordoosten is het dialect van de stad Kuik aan het Nederrijns toegewezen.

De kaart hieronder geeft een overzicht van de onderscheiden dialectgebieden.

3.2.2 Datering

Bij de datering van de teksten is strikt de hand gehouden aan de door Gysseling in het *Corpus* opgegeven data. Bij de ambtelijke bescheiden zijn de data soms tot op de dag nauwkeurig te geven, bij de overige teksten zijn het vaak globale van-tot-data. Van de externe (d.w.z. niet tot het *Corpus* behorende) bronnen is de datering deels overgenomen van de editeurs, deels in overleg vastgesteld. Het *Glossarium Bernense* werd door de editeurs op ca. 1300 gedateerd. In overleg met prof. dr J.P. Gumbert en drs. J.J.W. van der Voort van der Kleij, die op grond van nader paleografisch onderzoek tot een datering 'eerste helft (zometeerste kwart) van de dertiende eeuw' kwamen¹, werd besloten hiervoor de (enigszins arbitraire) datum 1240 te gebruiken. De Brugse oorkonde *Corp. W.* heeft zijn datum naar de uitgaven in het zgn. *Corpus-Wilhelm*. De datering van het *Luikse diatessaron* (ook het *Limburgse Leven van Jezus* genoemd), is door dr. M. Gysseling op 1291-1300 bepaald. De oorspronkelijke datering 1275 van het zgn. *Landrecht van Grimberghen* is door dr. Gysseling uitgebreid tot 1275-1276. De datering van de tekst van het *Antwerps Obituarium* is door mw. dr. K.H. van Dalen-Oskam op basis van tekstinterne gegevens op 1248-1271 gesteld. Duidelijk is wel dat 1271 niet per se de (eind)datum van het handschrift hoeft te zijn. Volgens prof. dr. J. van Loon wijzen

¹Vgl. P. Gumbert en J.J.W. van der Voort van der Kleij: 'Een Nederlands woordenboek uit de 13e eeuw'. In: *TNTL* 94 (1978), p. 176-200.

verscheidene jongere ontwikkelingen in de morfologie op een mogelijk latere datering. De Antwerpse schepenbrief heeft zijn datering 1285 naar de tekstuitgave behouden. Ook bij de in *Taal & Tongval* uitgegeven oorkonden zijn de dateringen op grond van de bevindingen van de editoren gehandhaafd.

De verschillende tekstpassages in *Het oudste goederenregister van Oudenbiezen* zijn gedateerd naar de door Buntinx en Gysseling onderscheiden schrijfhanden. Het zijn: A: 1280-1290 (*bruder Gilis van Tungren*); B: 1282-1284; C: 1290-1302 (*bruder Johan van Herle*); D: 1293-1305 (*bruder Jocop van Oken*); E: ± 1299; F: 1299-1303 (*Wouter van Vuren*); G: (1295) 1300-1301; H: ± 1305; I: ± 1305 (*bruder Barde*); J: 1305-1317 (*bruder Johan Leu van Rudecoven*); K: 1309; L: 1309-1334 (1338) (*bruder Dummoes van Oeken*); M: 1311-1314; N: 1313-1314; O: 1313-1317 (*Godert van Kerke*); P: 1314; Q: 1314; R: 1315; S: 1316; T: 1319; U: 1319-1324; V: 1325; W: 1325-1338 (*bruder Robin van Borgwerme*); X: 1341-1344. In het *VMNW* zijn overigens alleen de teksten van de handen A t/m G verwerkt, de andere handen zijn als niet-dertiende-eeuws buiten beschouwing gelaten.

4. Uitgangspunten

Het is wellicht nuttig op deze plaats nog even de twee belangrijkste adagia van de redactie te memoreren:

1. De redactie heeft alleen beschreven wat er is, niet wat er had moeten of had kunnen zijn.
2. De redactie heeft alleen beschreven wat er staat, niet wat er had moeten of had kunnen staan.

Wat het eerste adagium betreft, lijkt het evident dat de redactie alleen het woordmateriaal uit de overgeleverde dertiende-eeuwse Middelnederlandse handschriften tot object van beschrijving heeft gemaakt. Toch is hiertegen van verschillende zijden bezwaar gemaakt. Immers alle werken van Maerlant - om een voorbeeld te noemen - zijn dertiende-eeuws, ook al zijn ze toevallig alleen in latere handschriften bewaard. Het feit dat een tekst in een later *schrift* is vervaardigd, hoeft immers nog niet te betekenen dat ook de *taalvormen* jonger zijn. De vraag of een handschrift een bijdrage kan leveren aan de dertiende-eeuwse woordenschat, moet dan ook op basis van de taalvormen beantwoord worden en niet op basis van een analyse van schrift, papier, band of ornamenten. Tot hier het bezwaar. Omgekeerd is aan de taalvormen zelf niet te zien of van vóór of na 1300 geschreven zijn. Vandaar dat de behoefte ontstond aan een onafhankelijk criterium: dertiende-eeuws Nederlands is het Nederlands zoals dat in de dertiende-eeuwse handschriften voorkomt. Dertiende-eeuwse handschriften zijn handschriften die een contemporaine dertiende-eeuwse datering hebben (oorkonden) of in die eeuw dateerbaar zijn op basis van de ter beschikking staande hulpmiddelen en criteria. De redactie heeft daarbij het oordeel van Gysseling gerespecteerd.

Het is de redactie bekend dat ten aanzien van verschillende in het *Corpus* opgenomen documenten afwijkende meningen bestaan over lokalisering en datering. M. Mooijaart formuleert in haar proefschrift *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten* (Utrecht 1992) op p. 15 en 16 enige bezwaren tegen bepaalde lokaliseringen in het *Corpus I*. J.W.J. Burgers geeft in zijn artikel 'Enkele nieuwe aanvullingen op het 'Corpus Gysseling' (*Taal en Tongval* 45 (1993), p. 184-202) aan dat vier documenten uit het *Corpus I* in de veertiende in plaats van in de dertiende eeuw gedateerd zouden moeten worden, namelijk document 981, 1381, 1901 en 1903. Nog groter zijn de bestaande verschillen van inzicht met betrekking tot de datering van de literaire handschriften en fragmenten. De redactie heeft van deze nieuwe gegevens kennis genomen, maar heeft ook besloten het corpus zoveel mogelijk intact te laten, zodat de lokaliseringen en dateringen in het *VMNW* blijven corresponderen met die in het *Corpus*.

Wat het tweede adagium betreft: deze kwestie was terug te voeren tot de vraag of de diplomatische of de kritische editie als grondslag voor ons redactioneel werk genomen moest worden. Gysseling heeft weliswaar beoogd diplomatische edities te maken, maar vooral in *Der Naturen Bloeme* en de *Rijmbijbel* zijn er heel wat kritische noten binnengeslopen. Dan zijn hier niet de evidente schrijf-, kopieer- of leesfouten bedoeld, maar op de tekstuele ingrepen op basis van de lezingen in andere handschriften. Voorbeelden zijn: *Der Naturen Bloeme* vs. 12.541, waarvan de diplomatische tekst luidt: *boemen die van erden comen*, terwijl Gysseling daarbij als kritische lezing geeft: *boemen die van saden comen*, blijkbaar op basis van het *Liber de natura rerum* van Thomas van Cantimpré, waar staat (*Nat. Rer.* 10,1,2): *Quedam arbores sunt que oriuntur ex semine* 'Sommige bomen zijn er die ontstaan uit zaad'. Wij beschouwen de vorm *erden* echter als een volwaardige bewijsplaats van het woord 'aarde'. Er staat immers in de diplomatische versie geen onzin en zowel de dertiende-eeuwse kopiist, als diens contemporaine lezer zullen de tekst volledig hebben begrepen, ondanks het feit dat er *erden* staat, waar *saden* had moeten staan. In dit bijzondere geval voelen wij ons bovendien enigszins gesteund door Cantimpré zelf, die even verderop (*Nat. Rer.* 10,1,3) schrijft: (...) *quedam autem nutriuntur in terra* 'andere (t.w. bomen) voeden zich in de aarde'.

Maar niet altijd is het zo evident. *Nat. Bl.* 12.929 heeft: *van esschen blade .i. laghelkin*. Gysseling emendeert in: *van esschen houte*, vgl. *Nat. Rer.* 10,23,10: *laguncula de fraxino* 'een tonnetje van essenhout'. Nu betekent Middelnederlands *blat* o.a. 'paneel, plank, duig', dus in de diplomatische lezing staat 'een tonnetje van essen duigen (lett.: van essenduig)'. Er is voor ons geen reden deze lezing af te wijzen. Om deze en soortgelijke redenen zal de gebruiker dus niet alle emendaties in de citaten aantreffen. Vooral bij *Der Naturen Bloeme* en de *Rijmbijbel* heeft Gysseling bovendien kritische lezingen in zijn diplomatische uitgave verwerkt op basis van resp. de editie van Verwijs [1878] en die van David [1858-1859]. De redactie is - als gezegd - bij de bewerking steeds van de diplomatische

uitgave uitgegaan, maar geeft de variante lezingen, ingeleid door *var.*, zeker in twijfelgevallen gewoonlijk volledigheidshalve mee.

Bovenstaande wil uiteraard niet zeggen dat de redactie geen open oog heeft gehad voor de gegevens die andere uitgaven, vooral de Latijnse en Oudfranse bronteksten konden bieden. Waar nodig is hieruit steeds ter vergelijking de betreffende passage ter verduidelijking aangehaald. De gebruikte edities (zie hiervoor ook §13. **Lijst van geraadpleegde literatuur**) zijn:

1. Voor *Der Naturen Bloeme* (*Corp.* II-2): H. Boese (ed.), Thomas Cantimpratensis, *Liber de natura rerum*. Editio princeps secundum codices manuscriptos. Teil I: Text. Berlin/New York, 1973.
2. Voor de *Rijmbijbel* (*Corp.* II-3/4): *Eruditissimi viri magistri Petri Comestoris Historia Scholastica, (Patrologiae cursus completus, tomus CXCVIII)*, ed. J.-P. Migne. Parijs 1855.
3. Voor *Lutgart K en A* (*Corp.* II-5 en *Corp.* II-6): *Vita S. Lutgardis*, Auct. Thoma Cantimpratano. In: *Acta Sanctorum* op 16 juni (Antverpiaie 1698, p. 234-263).²
4. Voor *Kerstine* (*Corp.* II-6): *Vita S. Christinae Mirabilis Virg.*, auctore Thoma Cantimpratano. In: *Acta Sanctorum* op 24 juli, (Antverpiaie 1727, p. 650-660).
5. Voor het zgn. *Nederrijns Moraalboek* (*Corp.* II-6):
 - a. J. Holmberg (ed.): *Das Moraliun Dogma Philosophorum des Guillaume de Conches*. Uppsala etc. [1929].
 - b. M. Oswald: 'Les Enseignement Seneque'. In: *Romania* 98 (1969), p. 31-78 en 202-241.
 - c. J. Holmberg (ed.): *Eine mittelniederfränkische Übertragung des Bestiaire d'Amour*. Uppsala 1925.
6. Voor het zgn. *Luikse diatessaron: Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1983.

Ook voor de kleinere teksten (fragmenten) is, waar mogelijk, teruggerepen op uitgaven van de brontekst. Ze zijn eveneens in §13. **Lijst van geraadpleegde literatuur** verantwoord.

5. *MNW* en *VMNW*

Het *VMNW* is een geheel zelfstandig woordenboek en geeft de beschrijving van de overgeleverde dertiende-eeuwse Middelnederlandse woordenschat onafhankelijk van het *MNW*. Het *VMNW* is dus niet, zoals J.J. van der Voort van der Kleij, *Verdam. Middelnederlandsch Handwoordenboek*.

²In feite zijn er twee versies van de *Vita Lutgardis* overgeleverd, vgl. Guido Hendrix, *Ontmoetingen met Lutgart van Tongeren, benedictines en cisterziënzerin (1182 - 1246 - 1996)*. Deel IV. Het Kopenhaagse Leven van Lutgart, de oudste vertaling van Thomas van Cantimprés *Vita Lutgardis*. Leuven, 1997, p. viii.

Supplement. Leiden/Antwerpen 1983 (geciteerd als *MNhWS*), opgezet als een soort aanvulling op het *MNW*. Natuurlijk heeft de redactie van het *VMNW* dankbaar gebruik gemaakt van het *MNW*, maar daarnaast ook van andere lexicografische werken die zich in hoofdzaak tot het Middelnederlands beperken als K. Stallaert/F. Debrabandere, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, Leiden 1890/Handzame 1977, het derde deel van G. De Poerck, *La draperie médiévale en Flandre et en Artois. Technique et terminologie. III Glossaire flamand*, Brugge 1951 en het hierboven al genoemde *Supplement*.

Het *VMNW* verschilt ten aanzien van de volgende punten met het *MNW*:

1. De meer beperkte periode van beschrijving (*MNW* ca. 1250-1550 tegenover *VMNW* 1200-1300).
2. Het - deels noodgedwongen - meer beperkte areaal van beschrijving. In het *VMNW* zijn bijvoorbeeld Gelderland, Overijssel, Drente en Groningen nauwelijks vertegenwoordigd. Slechts uit Deventer (Overijssel) en Zutphen (Gelderland) is materiaal van in totaal drie oorkonden opgenomen.
3. Het ruimere opnamebeleid; het *VMNW* beschrijft ook persoons- en plaatsnamen.
4. Het *VMNW* onderscheidt consequenter in woordsoort: in principe wordt onder elk lemma slechts één woordsoort behandeld, waar het *MNW* nog wel eens verschillende woordsoorten onder één lemma samenvoegt. Overigens worden deze daarbinnen dan wel onderscheiden, b.v. I Als znw.; II Als bnw.
5. Het *VMNW* heeft een meer extensieve betekenisomschrijving, stelt zich minder vaak op het standpunt van een vertaalwoordenboek en geeft - vooral bij functiewoorden e.d. - vaker een syntactische ordening.
6. Het *VMNW* heeft een andere, consequentere spelling van de ingangen (zie §9. **De spelling van de ingangen**).
7. Het *VMNW* geeft meer encyclopedische informatie, identificaties van persoons- en plaatsnamen en staat dicht bij de contemporaine historie. Bij het artikel **grave** 'graaf' wordt van de aangetroffen graven vermeld, hoelang en waar ze regeerden.
8. Het *VMNW* heeft meer dan het *MNW* gepoogd de besproken plant- en diernamen naar soort en species te onderscheiden. Zo wordt, waar mogelijk, steeds de moderne wetenschappelijke naam toegevoegd: **museconinc** 'winterkoninkje' (*Tryglodites tryglodites*).
9. In het *VMNW* zijn alle citaten in de lopende tekst zowel gelokaliseerd als gedateerd; bovendien is steeds de oudste bewijsplaats als zodanig in het kopje aangegeven.
10. Het *VMNW* is behalve als woordenboek ook als database raadpleegbaar. Het maakt deel uit van de geïntegreerde taaldatabank van het Nederlands (.....); bovendien ligt het in de bedoeling het te gelegener tijd toe te voegen aan een nieuwe versie van de CD-ROM Middelnederlands.

Met zijn 74.758 ingangen (waarvan overigens 13.080 zie-verwijzingen, zodat er 61.678 'echte' ingangen resteren) blijft het *MNW* aanzienlijk omvangrijker dan het *VMNW* met zijn bijna 24.929 ingangen. Niettemin bevat het *VMNW* 11.293 ingangen (waaronder veel namen) die niet in het *MNW* staan.

6. Digitalisering en andere voorbereidende werkzaamheden

Het *VMNW* is met maximale computerondersteuning tot stand gekomen. Er is een systeem ontworpen, Malegys (**M**ateriaal voor de **L**exicografische verwerking van het *Corpus-Gysseling*), dat het redactionele proces volledig geautomatiseerd heeft, vanaf de samenstelling van een lemmalijs, het bekijken (ordenen, sorteren) en beschrijven van het citatenmateriaal tot het verwerken van de bevindingen van de redacteur in woordenboekartikelen. Niet alleen het ontwikkelen van Malegys vergde de nodige inspanningen, maar ook de voorbereiding van het materiaal om het geschikt te maken voor retrieval door de computer. Met deze voorbereiding werd begonnen toen het elektronisch tekstmateriaal van het *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)* ter beschikking kwam. Een artikel dat uitgebreid ingaat op de automatisering van het *VMNW* is T.H. Schoonheim: 'Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* en de computer' in: *Trefwoord* 11 (1996), p. 14-24.

Verder moesten er ten behoeve van het *VMNW* spellingregels voor de Vroegmiddelnederlandse trefwoorden worden ontworpen. Een alfabetische volgorde van die trefwoorden veronderstelt immers een vaste spelling voor alle lemmata. Het ontworpen spellingsysteem wordt hieronder uiteengezet in §9. **De spelling van de ingangen.** Daar wordt tevens vermeld waarom niet zonder meer van het spellingsysteem van het *MNW* gebruik gemaakt is.

Deze spelling geldt uiteraard alleen de ingangen. In de aangehaalde citaten is de oorspronkelijke spelling natuurlijk ongemoeid gelaten. Zo kan het voorkomen dat in een artikel met slechts één citaat het trefwoord verschilt van de enige aangehaalde vorm. Toch zal men er begrip voor hebben dat de redactie naast het werkwoord *avedoen* '(o.a.) ontslaan' ook de eenmaal voorkomende gesubstantiveerde onbepaalde wijs identiek spelt: *avedoen* 'ontslag' en niet, zoals de enige vindplaats wordt gespeld, *ofdoen*.

7. Redactieperiode

De redactie is op 1 januari 1989 begonnen met het redigeren van woordenboekartikelen. Besloten werd jaarlijks een zgn. concept-aflevering te produceren die in een beperkte oplage onder een aantal

lezers werd verspreid. Op basis van hun op- en aanmerkingen konden al vanaf het begin oneffenheden worden gladgestreken.

Omdat de redactie niet alfabetisch hoefde te werken (de alfabetisering van alle trefwoorden zou pas na de voltooiing van het woordenboek in 1999 in één slag plaatsvinden), kon per redacteur een zeker specialisme worden ontwikkeld met betrekking tot de beschrijving van de deelwoordenschat, die onder zijn of haar verantwoordelijkheid viel. Zo zijn bijvoorbeeld de meeste telwoorden, voorzetsels, persoonsnamen telkens door één redacteur bewerkt.

Het project begon langzaam vorm te krijgen. In de eerste fase werd nog even korte tijd met een vastgesteld formulier op de tekstverwerker gewerkt. De redactie moest toen nog zelf de citaten intikken, hetgeen een uitgebreide correctieronde vereiste. Vanaf de derde concept-aflevering (1991) kon met het hierboven genoemde **Malegys**-systeem gewerkt worden.

Ook moest in de beginfase veel aandacht worden besteed aan de uitbreiding van onze encyclopedische kennis omtrent de meest uiteenlopende zaken (tijdrekening, strafrecht, leenrecht, flora, fauna, hagiografie, mystiek, topografie, metriek stelsel). Daarbij moest een handbibliotheek worden opgebouwd en een literatuurlijst worden opgesteld met een bijbehorend afkortingen-systeem.

Gedurende de redactionele periode werd de redactie geconfronteerd met een aantal ingrijpende politieke besluiten die hun weerslag op de reeds geproduceerde tekst hadden:

1. In 1995 werd de spelling van het Nederlands gewijzigd. De redactie heeft op grond van de wettelijke verplichting hiertoe de tekst van de reeds bewerkte concept-afleveringen (1 t/m 6) alsnog omgespeld.
2. In de jaren tachtig en negentig vonden zowel in België als in Nederland verschillende herindelingen plaats.
 - 2.1 In 1989 vond er een herindeling plaats van de provincies Utrecht en Zuid-Holland, waardoor bijvoorbeeld Woerden naar Utrecht, maar Ameide naar Zuid-Holland verhuisde.
 - 2.2. Ook veranderde de administratieve indeling van België. Voor de provincie Brabant met name had deze herindeling ingrijpende gevolgen. Daardoor moest het *VMNW* gaan onderscheiden in Vlaams-Brabant, Waals-Brabant en Brussel, hoofdstedelijk gewest.

Dit had ook voor de redactie consequenties. Immers, de redactie heeft systematisch aan alle plaatsnamen de provincienaam toegevoegd, om de lezer te helpen bij de oriëntatie. Vooral voor kleinere plaatsen in België en Nederland bleek dat voor velen een nuttige toevoeging. De redactie heeft de reeds verschenen afleveringen zoveel mogelijk aangepast.

Daarnaast hebben zich ook op gemeentelijk niveau veranderingen, met name herindelingen voorgedaan. Zo was een aanduiding bij Afsnee als 'plaats ten zuidwesten van Gent' inmiddels achterhaald, sinds Afsnee een deelgemeente is geworden van Gent. Ook hier heeft de redactie zich de inspanning getroost om dit zoveel mogelijk met de in 1999 bestaande toestand in overeenstemming te brengen.

Om zo actueel mogelijk te blijven heeft de redactie er steeds naar gestreefd nieuw ontdekt materiaal, dat voor een supplementdeel op het *Corpus*-Gysseling bijeengebracht werd, ook voor bewerking gereed te maken. Tot in 1991 werd materiaal van vóór 1300 dat in de vakliteratuur was gepubliceerd, opgenomen. In oktober 1997 was een tweede toevoeging van nieuw materiaal aan de orde. Helaas moest de redactie zeer tot haar spijt besluiten, de reeds gereedliggende toevoegingen niet meer op te nemen. Enerzijds begon de uitbreiding met steeds nieuwe lemmata de planning onder druk te zetten, anderzijds leidde de toevoeging van steeds nieuwe teksten tot de voortdurende herbewerking van reeds afgesloten artikelen.

De betrokken teksten zijn (in volgorde van de verschijningsdatum van de publicatie):

- J. Goossens 'Die Servatiusbruchstücke. Mit einer Untersuchung und Edition der Fragmente Cgm. 5249/18, 1b der Bayerischen Staatsbibliothek München'. In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 120 (1991), p. 1-65.
- J.W.J. Burgers 'Enkele nieuwe aanvullingen op het 'Corpus-Gysseling''. In: *Taal en Tongval* 45 (1993), p. 184-202.
- M. Leroy 'Een nieuwe onbekende Middelnederlandse oorkonde uit 1271'. In: *Taal en Tongval* 45 (1993), p. 203-212 (De editie van het document zelf (Brugge, 1271 maart 24) staat op de pp. 211-212).
- K. van Dalen-Oskam 'De Leidse fragmenten van *Floris ende Blancefloer*'. In: *Spiegel der Letteren* 36 (1994) p. 249-277.
- J.P. Westgeest 'De Trierse fragmenten van *Der naturen bloeme*'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 113 (1997) p. 317-335.

Tijdens de redactieperiode werd bovendien het bij de uitgave van het *Corpus* nog verloren gegaane zgn. episch fragment uit de IJselstreek (*Corpus* II-1, nr. 22) in Polen teruggevonden. Daarnaast zijn nog een aantal in het *Corpus* wel van een nummer voorziene, maar om diverse redenen niet uitgegeven oorkonden, inmiddels teruggevonden of anderszins ter beschikking gekomen. Ze zijn, met een aantal nieuwe vondsten, door G. Croenen onder de titel: 'Dertig nieuwe Middelnederlandse teksten uit de dertiende eeuw' uitgegeven in *Taal en Tongval* 51 (1999) p. 34-92. Al deze teksten zullen t.z.t. wel in het elektronisch bestand van het *VMNW* worden verwerkt.

Eveneens in oktober 1997 besloot de redactie ter bespoediging van het redactionele proces tot de volgende maatregelen:

1. Citaten van na 1300 werden niet meer opgenomen (waardoor de beoogde ondertitel 'tevens woordenboek bij het *Corpus*-Gysseling' wegens de hierdoor ontstane 'devaluatie' moest komen te vervallen);

2. Het materiaal van de grotere lemmata onderging een reductie van ongeveer tien procent (overigens heeft niet iedere redacteur dit laatste in de praktijk hoeven door te voeren).

8. Enige cijfers met betrekking tot het *VMNW*

Aan het *VMNW* is tien jaar en twee maanden gewerkt door een vierhoofdige redactie, daarin bijgestaan door een wisselend aantal adjunct-redacteurs. In deze periode bewerkte de redactie 1.576.300 fiches, waarvan er 195.106 (ca. 12½%) in de artikelen zijn gehonoreerd, verdeeld over 24.929 lemmata. Daarnaast zijn er meer dan duizend verwijsslemmata gemaakt.

De chronologische gelaagdheid van het materiaal wordt hieronder in cijfers weergegeven. Duidelijk is hierbij de invloed van de grotere (literaire) handschriften zichtbaar. Van de 24.929 lemmata hebben er bijvoorbeeld 564 een oudste bewijsplaats uit het eerste decennium van de dertiende eeuw (1200-1210). Het daaropvolgende decennium (1211-1220) is echter slechts met drie lemmata vertegenwoordigd. In de periode 1231-1240 is het aantal lemmata (5.509) vergeleken met de beide omringende decennia (resp. 411 en 172) groot, door de invloed van het *Glossarium Bernense*, dat als woordenlijst natuurlijk veel *verschillende* woorden bevat. Ook de grote dertiende-eeuwse Maerlant-handschriften, de *Rijmbijbel* en *Der Naturen Bloeme*, beide uit de periode 1281-1290, drukken duidelijk hun stempel op dit overzicht.

1200-1210:	564 lemmata
1211-1220:	3 lemmata
1221-1230:	411 lemmata
1231-1240:	5.509 lemmata
1241-1250:	172 lemmata
1251-1260:	331 lemmata
1261-1270:	2.705 lemmata
1271-1280:	2.095 lemmata
1281-1290:	8.641 lemmata
1291-1300:	3.943 lemmata

Daarnaast zijn er nog 510 lemmata in het *VMNW* te vinden die een oudste vindplaats hebben die van op of na 1 januari 1301 stamt.

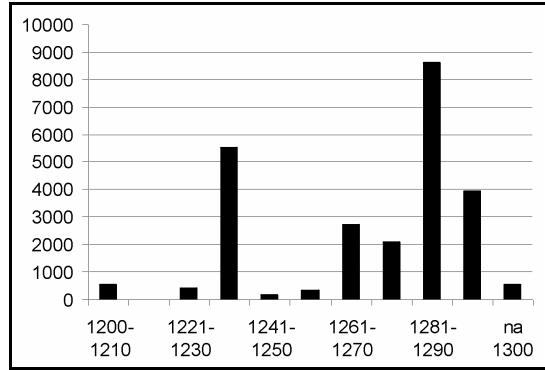

Diagram 1: Aantal lemmata met de oudste vindplaats gerangschikt per decennium.

Van alle in het Vroegmiddelnederlandse materiaal voorkomende woordvormen (1.576.300) zijn er bijna een miljoen, om precies te zijn 967.949 Vlaams (62%), 131.393 Hollands (8%), 314.157 Brabants (20%), 8.030 Utrechts (< 1%), 13.027 Zeeuws (bijna 1%), 43.887 Nederrijns (3%) en 97.178 Limburgs (6%); daarnaast zijn er nog 679 uit Oost-Nederland overgeleverd (< 1%). Het is duidelijk dat de invoering van het Nederlands in de ambtelijke bescheiden, en in samenhang daarmee ook in de literaire teksten in Vlaanderen massaler heeft plaatsgevonden dan in de overige gewesten. Dit geldt zelfs als men in aanmerking neemt dat Vlaanderen in de dertiende eeuw veruit het volkrijkste gewest was en ook als men bedenkt dat wat hier verzameld is uiteraard alleen dat materiaal is, wat *bewaard* gebleven is (hetgeen zeker niet hetzelfde is als wat aan Nederlandstalig materiaal *geproduceerd* is).

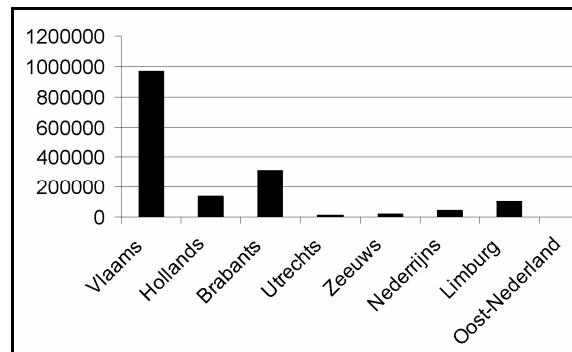

Diagram 2: Aantal woordvormen per regio.

De groepering van de lemmata naar grootte, uitgedrukt in aantallen bewijsplaatsen, is als volgt:

Met slechts één enkele bewijsplaats: 9.825 lemmata

Met twee tot en met tien bewijsplaatsen: 9.924 lemmata

Met elf tot en met honderd bewijspplaatsen:	3.999 lemmata
Met honderdeneen tot en met duizend bewijspplaatsen:	970 lemmata
Met meer dan duizend bewijspplaatsen:	211 lemmata

Tachtig procent van het aantal behandelde woorden komt dus maar zelden tot enkele malen in de teksten voor.

De behandelde woordsoorten in het *VMNW* zijn als volgt vertegenwoordigd. Onder de 24.929 lemmata zijn 16.913 zelfstandige naamwoorden (67%), inclusief de persoons- en plaatsnamen, 2.490 bijvoeglijke naamwoorden (10%), 3.459 werkwoorden (14%), 196 telwoorden (< 1%), 1.427 bijwoorden (6%), inclusief de voornaamwoordelijke bijwoorden, 121 voornaamwoorden (< 1%), 132 voorzetsels (<1%), inclusief een enkel achterzetsel en 190 voegwoorden (< 1%). Een paar tussenwerpsels zijn niet in de tellingen opgenomen. Van een gering aantal woorden bleek door gebrek aan voldoende kontekst de woordsoort niet met zekerheid vast te stellen.

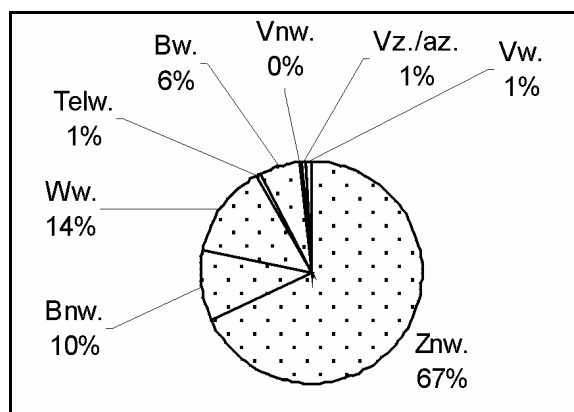

Diagram 4: Aandeel (in percentages) van de verschillende woordsoorten in de totale woordenschat.

9. De spelling van de ingangen

De verschillende regionale varianten van het geschreven Vroegmiddelnederlands kennen geen vaste spellingregels. Evenmin bestond er op dit punt een conventie voor een bovenplaatselijke variant, hoewel die – in aanzet – al wel te onderkennen is. Niettemin is er een spellingconventie nodig voor dit woordenboek, omdat het een alfabetisch woordenboek is en de woorden dus op hun alfabetische plaats te vinden moeten zijn. Deze conventie beantwoordt als systeem dus aan geen enkele Middelnederlandse realiteit. Een systeem is niettemin nodig om aan het verwachtingspatroon van de gebruiker van dit woordenboek tegemoet te komen. A priori zijn andere oplossingen voor de spelling van het lemma denkbaar. Men kan van het principe uitgaan, dat de meest gebruikte spelling van een aantal verschillende vormvarianten van hetzelfde woord tot lemmavorm wordt verheven. Dit principe heeft echter voor een woordenboek een te groot toevalligheidskarakter. Het zou immers met zich mee kunnen brengen dat een groot gedeelte van de met het prefix *ver-* beginnende woorden onder de **V** te vinden zou zijn, maar een ander deel onder de **U**, omdat in die gevallen de meest frequent geattesteerde spelling van het prefix *uer-* luidde. Om die reden is bij het vaststellen van de lemmavorm een aantal spellingverschillen in ons materiaal verwaarloosd. Het door elkaar gebruiken van de tekens <i> en <j> zowel in vocalische als in consonantische functie, is in de door ons gehanteerde spelling van de lemmata (maar niet in de citaten) naar modern gebruik genormaliseerd. Hetzelfde geldt voor <u> en <v> en de vergelijkbare gevallen. Men denke hierbij aan *jaer* / *iaer* 'jaar' naast *is* / *js* 'is' en *uaet* / *vaet* 'vangt' naast *ut* / *vt* 'uit'.

Het principe dat hierboven voor spellingverschillen werd gehanteerd, wordt door de redactie ook doorgetrokken naar de morfologische variatie. Het lijkt, bijvoorbeeld, niet verstandig om een deel van de met *aan-* geprefigeerde woorden onder de *aa-* te rangschikken, een ander gedeelte onder de *ae-* (vanwege *aen-*) en een laatste deel onder de *an-* (vanwege *an-* of *ane-*). Ze zijn alle ondergebracht bij *ane-*.

Daarnaast heeft de redactie geprobeerd de verschillende veronderstelde klanken ook in het schriftbeeld te onderscheiden. Zo wordt een lange vocaal in gesloten syllabe bij <a> en <e> aangegeven door toevoeging van een <e>, dus resp. <ae> en <ee>. Bij <o> wordt de lengte echter niet door toevoeging van een <e> aangegeven om verwarring met <oe> = [u] te vermijden, evenmin als bij <u>, omdat hier de grafeemcombinatie <ue> al de [ø] aanduidt en bij <i>, omdat hier de grafeemcombinatie <ie> al de [i_] aanduidt. Bij [o], [u] en [i] wordt in gesloten syllabe het grafeem van de korte variant dubbel gespeld, <oo>, <uu> en <ij> ter aanduiding van de lengte.

Dus: [a] = <a> naast: [a.] = <ae>
[e] = <e> [e.] = <ee>
[i] = <i> [i.] = <ij>
[o] = <o> [o.] = <oo>

[u] = <oe> [u.] = <oe>
[] = <u> [y.] = <uu>

Dan blijven er twee klanken, waarbij het verschil in lengte niet in het schrift wordt weergegeven: <oe> = [u] en [u.], <ue> = [ø] en [ø.]. De [] wordt, net als in het moderne Nederlands, met <e> weergegeven.

Bij de medeklinkers worden de oorspronkelijke geminaten met het dubbele consonantteken gespeld. Uitzonderingen zijn: <ck> i.p.v. <kk> en <cgh> i.p.v. <gg>.

Tenslotte is de neutralisatie van stemoppositie in syllabe- of wordeinde genoteerd door steeds het teken voor de stemloze variant te kiezen, ook al hebben de Middelnederlandse scribenten hier wel eens een etymologische spelling. Dus: **maghet**, **maghetdom**; **stat**, **stathomen**. Overigens is om praktische redenen deze regel bij auslautende *-b* doorbroken. De redactie spelt **lamb** 'lam', **camb** 'kam' enz. om homografie met **lamp** 'lamp', **camp** 'kamp' enz. te vermijden.

De velaire nasaal, al dan niet gevolgd door een oclusieve _ wordt <ng(h)> geschreven, aan het wordeinde echter <nc>, d.w.z. [_k]. Deze spelling lijkt verantwoord in het licht van vormen als *banlink* 'balling' en *pennink* 'penning'.

Ten aanzien van inheemse woorden gelden een paar aanpassingen en wel in het geval van posttonische suffixen. Bij de suffixen *-_n-* (ter vorming van o.a. stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden of ter aanduiding van een eigendomsrelatie) en het diminutiefsuffix *-k_n-* komen in het materiaal de spellingen *-(k)iin*, *-(k)in* en *-(k)en* voor; de eerste zijn voornamelijk in de westelijke helft van het taalgebied aangetroffen, de laatste in de oostelijke helft. Het systeem dat lange vocalen in gesloten syllabe met een dubbel teken worden gespeld is hier doorbroken, omdat de ontwikkeling van posttonische lange syllaben blijkbaar niet parallel loopt met die van de vocalen onder de hoofdtoon. Om deze ook reeds in het Vroegmiddelnederlands evident aanwezige tendens tot verdoffing van posttonische syllaben in de spelling te honoreren, is in de ingang voor de tussenoplossing *-in*, *-kin* gekozen, waarbij aan de ene kant aan de kwantiteit, aan de andere kant aan de kwaliteit is toegegeven.

Een aantal van de spellinggewoonten van de Middelnederlandse scribenten interfereert met die van vreemde woorden. Zo is <g> in het Nederlandse systeem in principe een velaire fricatief. In het Oudfranse systeem is zij echter soms een velaire oclusief [g], soms een affricaat of palatale fricatief [d_] of [], maar geeft zij ook wel de mouillering van voorgaande of volgende [n] of [l] aan. Het uiteindelijk resultaat was dat vooral in het westelijke Vroegmiddelnederlands de [ɣ] als <gh> werd gespeld. Wij hebben deze gewoonte overgenomen, enerzijds omdat het de meest frequente spelling is, vervolgens omdat zo de affricaat [d_], waarvoor geen teken voorhanden was, apart kon worden genoteerd en tenslotte omdat op deze wijze bij het alfabetiseren de [(d)_]-woorden en de [g]-woorden, ondanks het voorhanden zijn van slechts één teken, nl. <g> bij elkaar konden worden gehouden. Dus eerst **geeste** (vgl. hiernaast de spellingvariant *ieeste*), **gemme**, **generacie** met <g> = [(d)_], dan pas

(b.v.) **ghebare** t/m **ghewronghen**. Uit dit laatste voorbeeld blijkt dat ook het verschil gehandhaafd wordt in de consonantverbindingen waar er op het eerste gezicht nauwelijks van verwarring sprake kan zijn als in <ng>. Toch is ook hier het onderscheid relevant vgl. **bertangen** 'Bretagne' met [] of [] naast **vanghen** met [] of [g].

Namen uit het Hebreeuws, Grieks of Latijn behouden over het algemeen hun initiële <g> zonder <h> ook voor <e> en <i>, omdat ze in die vorm gestandaardiseerd zijn.

Ook het leensuffix *-age* vergt een toelichting. Zoals gezegd zou het enkele teken <g> vóór <e> in principe een [(d)] noteren. Maar juist in dit suffix, anders dan aan het woordbegin, heeft het Vroegmiddelnederlands een eigen notatie gecreëerd die de werkelijk gesproken klank benadert nl. *-aedze* = [d] of reeds, zoals in het moderne Oost-Vlaams [dz]. Varianten zijn: *-aetge*, *-aedse*, *-aetze*, *-aetse*. Ze lijken in deze vorm ook al gelexicaliseerd te zijn. Daarnaast wordt echter ook *-age* (vaak in het *Glossarium Bernense*) aangetroffen. Om een keuze tussen [d] = <age> en [dz] = <aedze> te vermijden, is besloten ze toch maar met het meer algemene *-age* op te nemen. Op de alfabetische volgorde heeft dit nauwelijks invloed.

Speciaal bij de leenwoorden uit het Oudfrans (Oudpicardisch) doen zich nog een paar problemen voor. Bij betoonde suffixen als b.v. *-(i)on* hebben de Vroegmiddelnederlandse en evt. nog oudere ontleningen hier al een lange, gesloten vocaal <oe> = [u], type Nnl. *kampioen*, *fatsoen*, *legioen*. De waarde [u] blijkt o.a. uit de constante Limburgse spelling <u> en de Brabantse spelling met <uy>, die wel vanuit een oorspronkelijke [u], [y], maar niet vanuit [o] te verklaren is (type Vlaams *capoen*, Brabants *capuyn*, Limburgs *capun*). De redactie heeft de spelling <oe> genormaliseerd, ook als incidenteel het materiaal geen dubbele grafie vertoonde: dus **abbentoen**. Hetzelfde geldt m.m. voor Ofra. *-el* (*aubel*, *castel*, *coutel*), Mnl. *-eel* (**abeel**, **casteel**, **couteel**).

Bij woorden uit de klassieke talen is over het algemeen de traditionele spelling aangehouden. De suffixen *-tio-*, *-tia* en de Middelnederlandse variant *-tie* worden echter steeds *-ci-* geschreven. Dit beïnvloedt overigens de alfabetische plaats van de betreffende woorden nauwelijks.

Bij van oorsprong Griekse woorden is de intermediaire spelling van het Mlat. gehandhaafd, behalve als de plaatselijk gebruikte grafemen de klassieke hebben vervangen: *calcofanus* < Mlat. *calcophanus* < Gr. χαλκοφανος; *calcedoon* (*calce-*, χαλκη-), *cameleon* (*c(h)am(a)e-*, χαμαι-). In deze gevallen wordt dus **ca-** i.p.v. **cha-** gespeld.

9.1 Alfabetisering

De lemmata zijn, zoals in het *MNW* en Stallaert, geordend op basis van een gemengd principe, namelijk zowel op de *beginklank* en het daarmee corresponderende teken, als op het teken zelf. Over het algemeen levert dat weinig problemen op. Bij een paar klanken/tekens is echter een nadere toelichting nodig. De eerste is de <c>, die zowel voor een palatale klank [(t)ʃ], als voor een velaire klank [k] kan staan. De met [(t)ʃ] en [s] beginnende, van oorsprong vreemde woorden worden onder

de **C**, de met [k] beginnende woorden onder de **K** gealfabetiseerd, terwijl de met <q> beginnende woorden onder de **Kw** zijn te vinden. De volgorde hierbij is als volgt:

1. Op de plaats van de letter **C** in het alfabet staan de lemmata beginnend met:

ce-gealfabetiseerd op **ce-**

ch-gealfabetiseerd op **ch-**

ci/y-gealfabetiseerd op **ci-**

2. Op de plaats van de letter **K** in het alfabet staan de lemmata beginnend met:

ca-gealfabetiseerd op **ka-**

ke-gealfabetiseerd op **ke-**

ki/ky-gealfabetiseerd op **ki-**

cl-gealfabetiseerd op **kl-**

cn-gealfabetiseerd op **kn-**

co-gealfabetiseerd op **ko-**

cr-gealfabetiseerd op **kr-**

cu-gealfabetiseerd op **ku-**

qu-gealfabetiseerd op **kw-**

Voor de duidelijkheid: dit alfabetiseringsprincipe geldt ook voor het eventuele tweede lid van een samenstelling: **binnencomen** wordt gealfabetiseerd op **binnenkomen**.

Zoals al uit bovenstaande opstelling blijkt, wordt het teken <y> als <i> gealfabetiseerd.

Dat betekent dat op de plaats van de <i> in het alfabet zowel woorden beginnend met <i> als met <y> kunnen voorkomen.

De <x> voor [ks] is inlautend steeds <cs> gespeld. Aan het begin van een woord echter is de spelling <x> gehandhaafd bij:

1. Woorden van Griekse oorsprong: **xerces** 'Xerxes';

2. Woorden die met een x- beginnen die een Griekse *chi* <χ> weergeeft: **xpistine** voor **christine**

(waarbij de Griekse letters *chi* en *rho* door de daarmee in ons alfabet qua vorm meest corresponderende tekens zijn weergegeven);

3. Woorden die beginnen met een Romeins cijfer: **xiiii nacht** voor **viertiennacht**.

De lettercombinatie <ph> wordt, wanneer zij voor [f] staat, ook op de plaats van de **F** in het alfabet ondergebracht.

Omdat de affricaat [d_] niet met een eigen grafeem correspondeert, is het ondergebracht bij de **G**. Dat komt overeen met het gebruik in de talen waaruit de meeste woorden met [d_] zijn ontleend:

het Oudwaals en het Oudpicardisch. Alleen in de gevallen waarin <g> direct wordt gevolgd door een -e-, -i- of -y- is er sprake van een [d_]. Zie ook de passage over het leensuffix *-age* in de vorige paragraaf.

Waarschijnlijk is in de dertiende eeuw naast [d_] ook een uitspraak [] aan te nemen. Dat zou kunnen blijken uit het gegeven dat spelling <g> ook voorkomt bij leenwoorden met [] uit [], als in *jenuever* dat ook *genuever* wordt gespeld en, omgekeerd, dat woorden met - blijkbaar - [] < [d_] ook een spelling met <j> kunnen hebben: *geeste* naast *jeeste*. Strikt genomen zou men dan in de in aanmerking komende posities naar analogie van <gh>/<g>, d.w.z. [γ]/[d_] ook <jh>/<j>, d.w.z. []/[], moeten spellen. De overgeleverde spellinggewoonten rechtvaardigen een dergelijke ingreep echter niet; naast de zeer frequente spelling <gh> wordt <jh> hoogst zelden aangetroffen: een enkele maal in de varianten *jhegen*, *jheghen* en sporadisch voor <a>: *jhaer*, *jhan*.

De moderne combinatie [sχ] wordt <sc> gespeld, voor <e>, <i> en <y> echter <sch>, dus:
sca-
sche-
schi-
sco-
scu-

Verder wordt ook steeds <sc> vóór <r> geschreven: scr-.

De redactie heeft er verder voor gekozen om de traditionele spelling met *s-* te handhaven voor die woorden, die in het moderne Nederlands met een *z-* worden gespeld. Strikt genomen, zoals F. Debrabandere in de inleiding van zijn bewerking van het derde deel van Stallaerts *Glossarium* terecht opmerkt (p. xxi), zijn de *s*-woorden goed van de *z*-woorden te onderscheiden, omdat het grafeem <s> voor vocaal en *-w-* in principe als [z] geïnterpreteerd kan worden.

Enkele woorden zijn niettemin op de *z*-plaats in het alfabet gehandhaafd: 1. woorden van Hebreeuwse en Griekse oorsprong, die vanouds een *z-* hadden: **zacheus**, **zebedeus**, **zelote**; 2. woorden waarvan de waarde van het grafeem <z> niet eenduidig vaststaat: **zeflic** 'Zyflich' en 3. de uitsluitend en alleen met *z*-spelling aangetroffen latinisering **zelandia**.

Woorden met *z-* waarvan de spelling op enigerlei wijze voor interpretatieproblemen zou kunnen zorgen, zijn als verwijlslemma onder de *z-* opgenomen.

Inloutend zijn de regels iets gecompliceerder, maar voor de alfabetische orde in een woordenboek van minder belang. Wij wijzen op de volgende bijzonderheden.

Spelling van gemouilleerde klanken (aangetroffen zijn [] en []) vindt over het algemeen plaats door middel van een toegevoegde <g> of <i>. Ze behouden echter de alfabetische plaats die door de grafeemcombinatie <ng>, <ni> e.d. wordt vereist.

Inlautend <cgh> wordt als <gg> gealfabetiseerd.

Inlautend <i> tussen vocalen, d.w.z. [], wordt als <y> gespeld en als -i- gealfabetiseerd: *wayen* 'waaien'.

De <x> wordt ook inlautend <cs> gespeld, zodat op [k] eindigende morfemen gevonden worden bij identieke morfemen die niet toevallig door <s> worden gevolgd. Zo volgt **boesin** b.v. onmiddellijk op **boe** en niet pas op **bort**, zoals het geval zou zijn, indien **boxin** gespeld was.

Aan het einde van het alfabet, dus na de **Z**, zijn nog drie verwijsslemmata opgenomen met een bijzondere spelling, t.w. $\frac{1}{2}c$ Zie **halfhondert**, **&tc** Zie **etcetera**; **&tcetera** Zie **etcetera**.

9.1.1 De alfabetisering van enkele bijzondere gevallen.

Trefwoorden die haakjes bevatten, zoals b.v. **hant(i)eren**, **cavel(e)**, **kerker(e)**, **waren(en)**, **winc(ke)** worden gealfabetiseerd op de plaats die zij zouden innemen als er geen haakjes in het woord stonden, m.a.w. de haakjes worden bij het alfabetiseren genegeerd.

Trefwoorden die uit meerdere delen bestaan: **bet dien**, **bi wat redenen dat**, **in manieren dat** worden gealfabetiseerd alsof er geen spaties tussen de delen van het lemma stonden, dus als resp. als **betdien**, **biwatredenendat**, **inmanierendat**.

Trefwoorden met verschillende varianten: **ieman**, **iemant**; **waer**, **ware**; **wel**, **wale** worden steeds op de eerste variant gealfabetiseerd. Is de eerste variant identiek aan een ander lemma, dan komt het lemma met de variant na dat zonder een variant, dus **waer (I)**; **waer (II)**; **waer**, **ware**.

Trefwoorden met verschillende morfemen **ghelach**, **-laghe**; **ghetuuch**, **-tughe**; **coenheit**, **-hede**; **wetentheit**, **-hede** worden op de eerste variant gealfabetiseerd. Is deze identiek met een ander lemma, dan komen de vormen met de variant daarna.

De redactie heeft het gebruik van diacritische tekens in de lemmata zoveel mogelijk vermeden. In een enkel geval is ter verduidelijking van een lemma zelf, dan wel ter onderscheiding van een homograaf een trema toegevoegd. Het eerste is bijvoorbeeld gebeurd bij *wier* en *beebbet*, die twee-, resp. drielettergrepig zijn en als **wiër**, resp. **beëbbet** worden gespeld. Het tweede is gebeurd bij **tien** 'gaan' naast **tiën** 'beschuldigen'. Bij de alfabetisering is het trema verwaarloosd.

Bij trefwoorden met een asterisk, d.w.z. geheel of deels gereconstrueerde lemmata, zoals: ***geraldi mons** wordt de asterisk bij het alfabetiseren genegeerd.

Trefwoorden die deels uit superscripten bestaan, als **w^f** 'Wout(er)', komen op de alfabetische plaats van de letters die er werkelijk staan, dus in dit geval tussen **wr-** en **wu-**.

9.2 Verwijzingslemmata

Om de lezer tegemoet te komen, zijn de van het hierboven gegeven systeem sterk afwijkende vormen als verwijsslemma opgenomen, b.v. **huutekin** Zie **hondekin**. Ook bij variante lezingen wordt

verwezen: **fanze** Zie **fauze**. Bij op grond van de overgeleverde spellingsystemen voor de hand liggende schrijfvarianten is dit echter niet gebeurd, dus niet: **avec** Zie **havec**; **hachter** Zie **achter**.

9.3 Het gebruik van Romeinse cijfers bij homografen

Woorden met een verschillende betekenis, maar eenzelfde etymologische oorsprong (polysemen), worden als ze tot dezelfde woordsoort behoren onder verschillende betekenisnummers bij één lemma behandeld, b.v. **eenhoren** 1. Eenhoorn; 2. Neushoorn.

Woorden die eenzelfde spelling hebben, maar een verschillende etymologische oorsprong (homografen), worden in aparte lemmata behandeld. Ter onderscheiding wordt aan de identiek gespelde lemmavorm een Romeins cijfer toegevoegd. Dit geldt ook voor oorspronkelijk verschillende persoonsnamen die in het Middelnederlands qua spelling zijn samengevallen, b.v. **ammon (I)** 'Amon'; **ammon (II)** 'Amnon'; **ammon (III)** 'Ammon'.

Woorden die dezelfde spelling en dezelfde etymologie hebben, maar tot verschillende woordsoorten behoren, worden eveneens met behulp van Romeinse cijfers onderscheiden, b.v. **dusent (I)** = znw. 'duizental'; **dusent (II)** = telw. 'duizend'. Zie ook **11.1**.

10. Namenmateriaal

In het *VMNW* worden ook alle in de teksten voorkomende namen opgenomen en verklaard. Het betreft hier zowel antroponiemen (persoonsnamen) als toponiemen (plaatsnamen). Taalkundig gezien worden ze wel tot de hoofdcategorie van de substantieven gerekend. De redactie heeft ze als woordsoortaanwijzing *znw.* gegeven. De antroponiemen zijn onder te verdelen in wat men in de huidige naamgeving voor- en achternamen noemen. Het was in de dertiende-eeuwse realiteit nog niet algemeen gangbaar om zowel een voornaam als een achternaam te hebben. Het kwam wél al voor. Daarnaast had men vaak een *bijnaam*. Om misverstanden te vermijden gebruikt de redactie voor het huidige begrip *voornaam* de term 'persoonsnaam' en voor de huidige begrippen *achternaam* en *bijnaam* de term 'toenaam'.

10.1 Antroponiemen

Bij de verklaring van *persoonsnamen* in het *VMNW* ligt de nadruk niet zozeer op de eigenlijke betekenis van het woord, maar meer op het gebied van de klankontwikkeling en op de functie van namen binnen het complex van de taal. Heiligennamen bijvoorbeeld hebben in ons dertiende-eeuwse materiaal nauwelijks de functie om een heilige aan te duiden. Gewoonlijk maken zij deel uit van een datering, als in *sente lucien dach* (vgl. het lemma **lucie**). Ook kan het encyclopedische aspect meer op

de voorgrond treden: belangrijke naamdragers worden bijvoorbeeld geïdentificeerd (vgl. het lemma **florens**). De manier waarop korte namen worden gevormd is specifiek voor een bepaalde geografische streek (vgl. de lemmata **biatere** en **pokers**) en ook in het gebruik van suffixen bij het vormen van vleinamen zijn regionale verschillen te constateren (vgl. de lemmata **godenoel** en **winnoc**).

Een persoonsnaam in het *VMNW* ziet er in zijn meest complete vorm als volgt uit. In het kopje (het niet lexicaal-semanticke deel van het artikel) staat dezelfde informatie als in het kopje van andere substantieven. Dat wil zeggen dat er gegevens worden verstrekt over de frequentie, de spellingvariatie, de dialectgeografie en etymologie of morfologie. Zo nodig wordt verwezen naar verwante lemmata. Het gedeelte waar bij andere substantieven de betekenis aan de orde komt, wordt bij de behandeling van persoonsnamen gebruikt om de functie van de naam te beschrijven. Hier wordt onderscheiden in het gebruik als voornaam (in de brede betekenis van het woord, dus zonder dat er een toe- of achternaam vereist is), als patroniem of metroniem (naam van de vader of de moeder die aan de eigen voornaam wordt toegevoegd ter nadere identificatie van een persoon en naar gebruik als een toenaam beschouwd kan worden) en als deel van veldnamen (ter identificatie van delen van het landschap).

In het *VMNW* wordt bij persoonsnamen in de functie van patroniem onderscheid gemaakt tussen de juxtapositieve naamvorm en de naamvorm in de genitief. De juxtapositieve naamvorm blijft in de nominatief onverbogen, en heeft in alle andere naamvallen (van de naam waarnaast hij juxtapositief is gesteld) de bij die naamval horende uitgang. Een enkele keer wordt een dergelijk patroniem 'onverbogen' genoemd i.p.v. juxtapositief. Een patroniem in de genitief staat bij alle naamvallen van de persoonsnaam, waarbij hij als patroniem hoort, in de genitief. In het *VMNW* vallen onder de termen 'patroniem' en 'metroniem' alleen die namen die als basis zelf een persoonsnaam hebben. Het gaat hierbij om de volgende typen: *jan bertoud*; *jan f. pieters*; *jan pieterssone*; *arnout vernavensoetensone*. Hieronder vallen dus niet de zogenaamde afstammingsnamen, waarin de familierelatie door middel van een suffix wordt weergegeven, die in de naamkunde ook wel onder de patroniemen worden gerekend, bijvoorbeeld *jan scoesutters* (afgeleid van de toe- en beroepsnaam *scoesuttere* van de vader van *jan*), *margriete smeets* (afgeleid van de toe- en beroepsnaam *smit* van de echtgenoot of vader van *margriete*) of *aleit drakinne* (afgeleid van de toenaam *drake* van de echtgenoot of vader van *aleit*). Deze toenamen vallen in het *VMNW* onder de categorie gemoveerde toenamen, die verderop behandeld wordt. De hier gebezigde werkwijze is van praktische aard. Voor een principiële behandeling van het probleem, zie de recente publicatie van J. Goossens in *Niederdeutsches Wort* (1999).

Bij de persoonsnamen die deel uitmaken van een veldnaam of een ander toponiem, kan onderscheid worden gemaakt tussen volledige woordgroepen en woordgroepen waarin het kernwoord, bijvoorbeeld *lant*, impliciet is gelaten. Dit laatste wordt over het algemeen in een apart schrapje of in een opmerking na de definitie vermeld (vgl. de lemmata **lambe** en **lamsoete**).

Veel toenames maken tevens deel uit van de appellatieve woordenschat; dit geldt bijvoorbeeld voor de beroepsnamen en de bijnamen. Het onderscheid tussen bijvoorbeeld een toenaam en een beroepsaanduiding is niet altijd duidelijk. De regel waar het *VMNW* zich aan houdt, is dat een beroepsnaam als toenaam wordt opgevat als deze direct achter een persoonsnaam volgt. Staat er nog een ander lexeem tussen de persoonsnaam en de beroepsnaam, bijvoorbeeld een voorzetsel gevolgd door toponiem, dan wordt de beroepsnaam als een substantief opgevat. Een moeilijkheid vormen de toenames die bestaan uit een beroepsnaam gevolgd door een toponiem voorafgegaan door het voorzetsel *van* (*jan die smet van doornike*). Niet duidelijk is hier of de woordgroep *die smet van doornike* als een geheel moet worden opgevat, en als zodanig een bijstelling is bij de persoonsnaam *Jan*, of dat het gaat om een persoon die *Jan die smet* heet en waarvan apart vermeld wordt dat hij afkomstig is uit Doornik.

Een aparte vermelding verdienen de zogenaamde gemoveerde toenames. Dit zijn toenames die met een suffix zijn gevormd uit de toenaam van een verwant, meestal de echtgenoot of vader. Het gaat hier om gegenitiveerde toenames als de reeds eerder genoemde namen *scoesutters* en *smeets* of om namen gevormd met een suffix, bijvoorbeeld *drakinne*, *priesterinne*. De gegenitiveerde toenames worden in een apart betekenisnummer bij het onverbogen hoofdwoord behandeld, ze krijgen dus geen eigen lemma (vgl. het lemma **cleincraghe**). Gemoveerde toenames die gevormd zijn met een suffix hebben een eigen lemma gekregen.

Wat de persoonsnamen uit de bijbel en de klassieke oudheid betreft, beperken de problemen zich vaak tot de identificatie van de Middelnederlandse, soms corrupte naam met de in (voornamelijk) Latijnse bronnen overgeleverde: **aggeus** 'Haggai', *Vulg.* Aggeus; **aioth (I)** 'Ehud', *Vulg.* Ahoth, *Hist.Schol.* Aod.

10.2 Toponiemen

Toponiemen worden grotendeels op een gelijke wijze behandeld als antroponiemen. De indeling van het kopje is gelijk aan die van de andere lemmata. Hier worden frequentie, spellingvariatie, dialectgeografie en etymologie of morfologie gegeven. Bij de definitie wordt aangegeven om welk toponiem het gaat en, als het om een plaatsnaam gaat, in welke provincie deze plaats te vinden is.

Niet altijd is het mogelijk een dertiende-eeuws toponiem met zekerheid te identificeren. Dit komt vooral voor wanneer het uitsluitend is aangetroffen als deel van een toenaam. Dit feit wordt dan ook altijd in een opmerking na de definitie vermeld.

Nog moeilijker wordt een plaatsbepaling in het geval van een veldnaam of een beeknaam, die over het algemeen niet op topografische kaarten zijn terug te vinden. Hier wordt meestal volstaan met het noemen van een plaats in de omgeving waarvan het toponiem vermoedelijk gelokaliseerd moet worden.

Voor plaatsnamen uit de bijbel en de klassieke oudheid ligt de kwestie een stuk eenvoudiger in die zin dat de ligging van de meeste plaatsnamen zonet bekend is, dan toch vermoed wordt. Het probleem schuilt hier gewoonlijk in de identificatie van de Middelnederlandse (vaak corrupte) vorm met de betreffende naam. Het Hebreeuwse, Griekse, Latijnse equivalent wordt steeds in het artikel vermeld.

Evenals dr. M. Gysseling in zijn *Corpus van Middelnederlandse teksten* en A.F.C Koch en J.G. Kruisheer in hun *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, geeft de redactie van het *VMNW* de Belgische en Nederlandse plaatsnamen in de spelling volgens de lijst van Pée/Meertens, zoals die in het *Systematisch en alfabetisch register van plaatsnamen voor Nederland, de Nederlands-sprekende delen van België en Noord-Frankrijk en het noordwesten der Duitse Bondsrepubliek* (Amsterdam - Antwerpen 1962) wordt gegeven. Dit heeft het voordeel dat dit systeem aansluit bij het materiaal in ons bestand, dat immers voor het overgrote deel op het *Corpus*-Gysseling is gebaseerd. Het heeft als nadeel dat een aantal Nederlandse plaatsnamen niet in de opgegeven spelling op de kaarten te vinden is (*Kuilenburg* : *Culemborg*) en dat het voor België weer afwijkt van het systeem dat door J.J.M.F. Kokkelmans is gegeven in zijn *Registre de noms de lieux du sud de la Belgique, du Luxembourg et du nord de la France* (Mons 1982): vgl. de plaatsnaam *Eben-Emael* : *Eben-Emaal* (resp. de Franse en de Nederlandse variant).

Voor toponiemen in het Waalse deel van België en in Frans-Vlaanderen is, waar mogelijk, de Nederlandse variant gebruikt.

11. De structuur van een *VMNW*-artikel

december¹ znw.m.³

december⁴ [17]⁵

1/13/3⁷ Limburg 1240⁸. december, desenbr-⁹; ns -ber; ds -ber, -bre; as -ber; Lat. flexie -bris, -bri.¹⁰ < Lat. (mensis) decembris 'tiende (maand)'.¹³

I¹⁴ **1**¹⁷. **December, twaalfde maand van het huidige kalenderjaar.**¹⁹ Zie ook hormaent.²⁸

1.1. In het algemeen. || december : december,²¹ Bern. 174,44²² (Limburg 1240).²³ In decembri so iset winter. *Gez.reg.* 347,23 (Nederrijn 1253).

1.2. Als deel van een datering. || Dit was ghedaen int iaer ons heren als men screef siin jncarnationen. Tualef hondert. Neghentich ende Een. tsaterdaeghs vor sinte niclaeus dach in decembre. *Corp.I* 1695,37-39 (Brugge 1291).

- Ook in de literaire teksten.³⁰ || Ghene wiehinghe ghelach. Vp den .xxv.sten dach. Van decembre ende bi desen. So moest in den winter wesen. *Rijmb.* 587,4-7 (West-Vlaanderen 1285).

1.3. Als deel van een verbinding.

In de verb. die maent van december, die maent die men heet decembris.²⁵ **De maand van december, de maand die men december noemt, de maand december.**²⁷ || Dit was ydaen int iaer ons heren als men scrijft sijn incarnation .m^o.cc^o.lx^o. nono in die maent van decembre. *Corp.I* 142,40-42 (Brugge 1269).

diogenes znw.m.

Diogenes [1]

0/0/1 West-Vlaanderen 1287. d_ogenus (*l.* diogenes); ns.

I 1. Diogenes (Nat.Rer. Diogenes), wsch. de Griekse wijsgeer Diogenes van Sinope (ca. 400 - ca. 324). (*Nat.Rer. Prol.* 54).²⁰ || dorothenus (*l.* dorotheus) van athenen ende dyogenus (*l.* diogenes) ghemeene (...) dit sijn die meesters dar wi dus dit werc af ebben ghemaket, *Nat.Bl.D* 17,16-38 (West-Vlaanderen 1287).

dochten Zie²⁹ dopen (II)².

dootcoop znw.m.

doodkoop [4]

(dootcoop)⁶ 0/4/0 Nevele? 1283. doetcoop (*ook los geschreven*); ds -e; as -. *Uit het znw.* doot 'overlijden' en het znw. coop 'verkrijging van een leen'.¹¹ Zie ook²⁸ sterfcoop. *Alleen in Vlaanderen aangetroffen.*¹²

I 1. (Jur.)¹⁸ Doodkoop, bep. som gelds door de pachter te betalen bij het overlijden van de

leenman. *Bij de dood van een leenman of van een door een instelling van dode hand (kerkelijke instellingen, armenbesturen enz.) aangestelde sterfelijk laat, door diens erfgenaam of door die instelling (die dan een nieuwe sterfelijke laat diende aan te stellen) aan de leenheer te betalen bedrag. De betaling geschiedde bij de verheffing van het leen door de leenman in handen van de leenheer.*²⁴ || ende soe weltijd soe sins ghebreket soe bem ic of min oir sculdech tehebbene den doetcoop van desen vorseiden goede na der costume vanden lande, *Corp.I* 726,18-20 (Nevele? 1283).

1 Vroegmiddelnederlands lemma

2 Homoniemonderscheiding

3 Woordsoort

4 Korte betekenis

5 Aantal vindplaatsen

6 Lemma in het *MNW* (indien aanwezig)

7 Frequentie per genre

8 Oudste vindplaats en vinddatum

9 Spellingvariatie

10 Flexie

11 Morfologische informatie

12 Dialectgeografische informatie

13 Etymologie

14 Onderscheidingsnummer

15 Label bij de onderscheiding

16 Overkoepelende definitie

17 Betekenisnummer

18 Label bij de betekenis

19 Definitie

20 Verwijzing naar de primaire literatuur

21 Aanhaling

22 Vindplaats van de aanhaling in de editie

23 Lokalisering en datering van de aanhaling

24 Opmerking

25 Verbinding

26 Label bij de verbinding

27 Definitie van de verbinding

28 Zie ook-verwijzing

29 Zie-verwijzing

30 Schrapje

Zie voor een nadere toelichting m.b.t. de genoemde elementen de volgende bladzijden.

11.1. Vroegmiddelnederlands lemma

Het lemma (trefwoord) staat vet en in extra groot lettertype afgedrukt. Als lemma dient een abstractie van alle in het materiaal aangetroffen vorm- en spellingvarianten. De vorm is op de gebruikelijke wijze genormaliseerd naar de nominatief mannelijk enkelvoud bij nomina en pronomina, en naar de infinitief bij verba. Op deze genormaliseerde vormen zijn de spellingsconventies toegepast die staan beschreven in §9. **De spelling van de ingangen.** Fundamenteel afwijkende vormen, zowel qua vorm als qua spelling, zijn als verwijzingslemma opgenomen.

Als het lemma gereconstrueerd is, wordt dit aangeduid door een asterisk ervoor.

Reconstructie komt voor als de enige bewijsplaats bestaat in een half leesbaar of deels verdwenen woord en bij corrupte plaatsen. Als de redacteur de juiste Middelnederlandse vorm niet met zekerheid heeft kunnen vaststellen, dan wordt dit uitgedrukt door een vraagteken direct achter het lemma.

Een enkele maal wordt een deel van het *VMNW*-lemma tussen ronde haken geplaatst. Het lemma is dan gebaseerd op verschillende spellingvarianten, die zowel op fonische ontwikkeling als op een oorspronkelijk morfeemverschil kunnen teruggaan of het betreft gevallen waarbij moeilijk kan worden beslist of het lemma in de nominatief al dan niet op een *-e* uitgaat.

11.2. Homoniemonderscheiding

Bij homoniemen die tot een verschillende woordsoort behoren, wordt onderscheid aangebracht tussen de artikelen door toevoeging van een tussen ronde haken geplaatst Romeins cijfer: (I), (II) etc. Hierbij is een vaste volgorde aangehouden, nl.: znw., bnw., ww., telw., vnw., bw., vz., vw. en tw. Zijn er dus homoniemen van verschillende woordsoorten, dan worden de verschillende onderscheidende cijfers in deze volgorde aan de voorhanden lemmata toegekend: **weder** (I) znw. 'weer(sgesteldheid)'; **weder** (II) znw. 'ram'; **weder** (III) onbep.vnw. 'geen van beiden'; **weder** (IV) vz. 'tegen'; **weder** (V) vw. 'hetzij'.

11.3. Woordsoort

Op dezelfde regel als het Vroegmiddelnederlands lemma, tegen de rechter marge aangeschoven, staat de woordsoort van het lemma aangegeven. Wanneer deze niet met zekerheid of niet volledig aan de hand van het dertiende-eeuws materiaal is vast te stellen, wordt alleen die informatie vermeld die uit de Vroegmiddelnederlandse vormen afgeleid kan worden, terwijl de aanvullende gegevens die het *MNW* geeft, achter het *MNW*-lemma (zie §11.6) worden vermeld.

11.4. Korte betekenis

Recht onder het Vroegmiddelnederlandse lemma staat beknopt de betekenis van het lemma aangegeven. Afzonderlijke betekenissen worden door een puntkomma gescheiden. Bij kleine artikelen gebeurt dit uitputtend, bij grotere voornamelijk globaal.

11.5. Aantal vindplaatsen

Tegen de rechter marge van de regel met de korte betekenis is tussen vierkante haken het totale aantal vindplaatsen van het betreffende lemma aangegeven. Dit getal representeert in principe de dertiende-eeuwse vindplaatsen uit het corpus; het voorkomen van het lemma in jongere dorsale notities bij een oorkonde is echter vaak meegerekend. Bijzondere gevallen worden expliciet in het artikel vermeld.

11.6. Lemma in het *MNW*

Wanneer het lemma ook in het *MNW* voorkomt, staat het tussen ronde haken vermeld aan het begin van het kopje. Wanneer de voor het *VMNW* gekozen vorm niet als lemma voorkomt, maar wel genoemd wordt in een bepaald *MNW*-artikel, dan volgt achter de afkorting s.v. (*sub voce*) het *MNW*-artikel waarin deze vorm is vermeld. Wanneer het *MNW* meer of andere informatie geeft m.b.t. de woordsoort, wordt deze (meer volledige) informatie achter het *MNW*-lemma toegevoegd.

11.7. Frequentie per genre

Na de eventuele vermelding van voorkomen in het *MNW* volgt de frequentieaanduiding per genre. Deze wordt aangegeven door drie getallen, steeds van elkaar gescheiden door een schuine streep (/). Het eerste getal staat voor het aantal vindplaatsen in het *lexicografische* materiaal (te weten het *Glossarium Bernense*), het tweede voor het aantal vindplaatsen in de *ambtelijke* bescheiden (*Corpus-Gysseling* reeks I en toevoegingen), en het derde voor het aantal vindplaatsen in de *literaire* teksten (*Corpus-Gysseling* reeks II en het *Luikse diatessaron*).

De gebruiker kan zo op het eerste gezicht vaststellen of het een algemeen woord, dan wel een voornamelijk ambtelijk of literair woord betreft.

11.8. Oudste vindplaats en vinddatum

Na de frequentieaanduiding wordt de lokalisering gegeven van de oudste tekst waarin het lemma is aangetroffen. Voor het ambtelijk materiaal zal dit meestal een plaatsnaam zijn, terwijl voor de literaire teksten volstaan moet worden met een regioaanduiding.

Wanneer het lemma niet uit het eigenlijke dertiende-eeuwse materiaal stamt, maar uit een toevoeging van de hand van de editeur (b.v. op basis van voorkomen in een ander, jonger, handschrift van de betreffende tekst), dan staat op deze plaats '*Aanvulling Gysseling*'. Dit laatste wordt voornamelijk aangetroffen in *Der Naturen Bloeme*, nl. vanaf p. 221, r. 37 t/m p. 224, r. 19 en vanaf p. 320, r. 30 t/m p. 323, r. 26 en verder incidenteel bij varianten uit voetnoten. Dit is het geval wanneer alle aanhalingen uit de betreffende aangevulde tekst stammen.

Wanneer tussen een reeks aanhalingen er slechts één uit een aanvulling stamt, wordt dit aangeduid met: 'Bovenstaande aanh. is een aanvulling van Gysseling uit een jonger handschrift.'

De oudste vindplaats wordt onmiddellijk gevolgd door de datering van de tekst waarin het lemma voor het eerst is gevonden. Ook hierbij geldt dat dit voor de ambtelijke bescheiden meestal nauwkeuriger is aan te geven dan voor de literaire teksten. Bij oorkonden wordt volstaan met het jaar van datering; de exacte datum wordt alleen vermeld indien relevant voor het artikel. De datering van vooral de literaire teksten bestaat veelal uit twee jaartallen, waartussen de betreffende tekst waarschijnlijk geschreven zal zijn. Bij het bepalen van de oudste vinddatum van een lemma is als regel aangehouden, dat een tekst die nauwkeurig gedateerd kan worden in een bepaald jaar ouder is dan een tekst die door middel van twee jaartallen, waarbinnen die van de net genoemde tekst valt, wordt aangeduid: een tekst uit 1279 is als ouder beschouwd dan een tekst met als datering 1270-1280. Bij gelijke einddatum gaat de aanhaling met de vroegste ondergrens voor. In het artikel is de aanhaling met de oudste vindplaats altijd opgenomen; wanneer er sprake is van meer (sub)betekenissen kan het echter zo zijn, dat dit niet de eerste aanhaling in het artikel is.

De opgegeven oudste vinddatum heeft alleen betrekking op de oudste vinddatum *in het VMNW-materiaal*. Er kunnen dus in het Oudnederlands of in diverse glossen in dertiende-eeuwse Latijnse oorkonden wel oudere plaatsen voorkomen. Zo is het woord **eeusel** 'voederweide', dat in het *VMNW* een oudste bewijsplaats van 1289 heeft, blijktens een Latijnse oorkonde uit Leuven 1251 reeds vroeger geattesteerd: ... *partim terre in qua animalia depascuntur que wlgō eusela dicitur* 'deels ook land waarop beesten geweid worden, dat door het volk 'eeuwsel' wordt genoemd'.

11.9. Spellingvariatie

Na de - cursief gestelde - algemene informatie uit §11.6, §11.7 en §11.8 volgen in romein de aangetroffen vorm- en spellingvarianten van het lemma. Hierbij is afgezien van het verschil tussen hoofd- en kleine letters in de bronteksten. Indien het materiaal van het lemma slechts in één vorm is aangetroffen, wordt bij spellingvariatie uiteraard die vorm gegeven. Als er meer vormvarianten zijn, wordt bij de naamwoorden en de voornaamwoorden de voorkeur gegeven aan de spellingvarianten die in de nominatief staan en bij werkwoorden die in de infinitief. Voor alle andere varianten wordt hetzij een stamvorm gegeven: *staet-*, *stat-*, hetzij verwezen naar flexie waar de betreffende varianten dan alle worden vermeld.

Bij naamwoorden, bijwoorden, voegwoorden en voorzetsels worden van de verschillende aangetroffen vormvarianten gewoonlijk tellingen opgegeven. Hierbij zijn verminkte of gereconstrueerde vormen vaak verwaarloosd, zodat de totaal telling niet altijd overeenkomt met de som der subtotalen. Om vormverschillen die alleen veroorzaakt worden door flexiemorfemen uit te sluiten, worden bij werkwoorden infinitief- en gerundiumvormen geteld. Zijn deze niet overgeleverd dan wordt dit apart vermeld: 'Geen inf. aangetroffen' of 'Inf. niet aangetroffen'. De flexievormen worden in de betreffende rubriek verantwoord. Zie hieronder §11.10.

11.10. Flexie

De vorm- en spellingvarianten worden gevolgd door een overzicht van de aangetroffen flexievormen. De afgekorte aanduidingen hiervan (b.v. *ns* = nominatief singularis, *inf.* = infinitief etc.) zijn altijd cursief afgedrukt. Is een bepaalde naamval of persoonsvorm niet aangetroffen, dan komt hij ook niet in het flexieoverzicht voor. Een liggend streepje achter een dergelijke aanduiding geeft een niet geflecteerde vorm aan. Wel geflecteerde vormen worden gewoonlijk aangegeven door een liggend streepje, gevolgd door het flexiemorfeem.

Omdat bij werkwoorden in het overzicht van de spellingvarianten alleen infinitief- en gerundiumvormen worden gegeven, worden de overige vormen van het werkwoordelijk paradigma zoveel als nodig is voluit gegeven, dus niet alleen het flexiemorfeem. Hierdoor worden ook bij de vervoeging optredende uiteenlopende verschijnselen als assimilatie, syncope of e/i-wisseling zichtbaar gemaakt.

Wanneer bij een zelfstandig naamwoord voor een aantal vormen niet vastgesteld kan worden om welke naamval het gaat (meestal betreft het de datief of accusatief enkelvoud), wordt dit aangegeven door een gecombineerde naamvalsaanduiding, b.v. *d/as* = datief of accusatief enkelvoud, *gs/p* = genitief enkelvoud of meervoud.

Wanneer de aangetroffen vormen alle tot dezelfde naamval behoren, wordt de opsomming van vorm- en spellingvarianten uitsluitend gevolgd door de naamvalsaanduiding, b.v. 'ecorn *ns*' of 'anuede, anewedde *as*', hetgeen aanduidt dat de opgegeven vormen resp. in de nominatief en in de accusatief zijn aangetroffen. Wanneer een bnw. in het predikaat of in postpositie staat en dus gewoonlijk niet is geflecteerd, staat onder flexie de vermelding: '*pred.*' of '*in postpos.*'.

Bij de (leen)woorden in Latijnse context zijn er verschillende mogelijkheden; indien ze volgens een der Latijnse paradigmata worden geflecteerd, wordt vermeld: *Lat. flexie*, evt. gevolgd door de aangetroffen naamvalsvorm(en); worden ze voorafgegaan door een Latijns voorzetsel, vaak *de* of *in*, maar hebben ze een Vroegmiddelnederlands flexiemorfeem, dan wordt vermeld: *na de Lat. vz.* *de en* in, eveneens eventueel gevolgd door de aangetroffen naamvalsvorm(en).

11.11. Morfologische informatie

Op deze plaats kan informatie volgen over compositie en derivatie van het lemma of de plaats en functie van het lemma in een woordgroep. De informatie is cursief afgedrukt, terwijl de Vroegmiddelnederlandse en andere vormen die genoemd worden in romein gesteld zijn.

Een samenstelling wordt aangegeven als '*Uit* [woordsoort] (eerste lid van de samenstelling) *en* [woordsoort] (tweede lid van de samenstelling)', dus bij **dootcoop**: *Uit* het znw. *doot* en het znw. *coop*; een afleiding als '*Van* [woordsoort] (woordvorm) *met het suffix -y-*: **aeldinger** 'erfgenaam': *Van* het znw. *aeldinc* 'erfgenaam' *met het suffix -er-*; of '*Van x met het prefix y-*'. Een samenkoppeling wordt aangegeven als: '*Samenkoppeling van* [woordsoort] (woordvorm) *en* [woordsoort] (woordvorm)'

en een verbinding als: '(Voegwoordelijke) verbinding (*V(oeg)w.verb.*) bestaande uit [woordsoort] (woordvorm), [woordsoort] (woordvorm) en [woordsoort] (woordvorm)': *binnen dien dat 'terwijl': Voegwoordelijke verbinding bestaande uit het vz. binnen, het (verbogen) aanw.vnw. die en het ondersch.vw. dat.*

11.12. Dialectgeografische informatie

Na de morfologische informatie kan een overzicht volgen van de dialectgeografische spreiding van de vormvarianten van het lemma. Ook hierbij is de door de redacteur gegeven informatie cursief afgedrukt, terwijl de aangehaalde Vroegmiddelnederlandse en andere vormen in romein gesteld zijn.

Wanneer bijvoorbeeld gemeld wordt: 'Alleen in Brabant en Limburg aangetroffen', betekent dit dat het voorkomen van het betreffende woord *in het VMNW-materiaal* alleen tot het dertiende-eeuwse Brabant en Limburg beperkt is. In teksten die niet tot de materiaalverzameling van het *VMNW* behoren, kan het woord in kwestie dus ook buiten de genoemde gebieden opgetekend zijn. Regelmatig wordt hierbij verwezen naar kaarten in de bekende (klank)atlassen (Berteloot 1984 en Mooijaart 1992).

11.13. Etymologie

Etymologische informatie wordt gewoonlijk alleen gegeven als er iets nieuws te melden is of als nauwkeuriger informatie kan worden gegeven t.o.v. de bestaande etymologische woordenboeken. De etymologie van uit de Romaanse talen afkomstige leenwoorden wordt meer systematisch gegeven, voornamelijk op basis van het *FEW*. Vormen staan ook hier romein, terwijl de omringende informatie cursief staat.

11.14. Onderscheidingsnummer

Het betekenisblok van het lemma begint met een vetgedrukt Romeins cijfer. Dit duidt een eerste (sub) categorie aan. In de meeste artikelen zal er slechts één zijn, maar voor werkwoorden wordt door middel van deze cijfers onderscheid gemaakt tussen transitief, intransitief en reflexief gebruik. Ook als er maar een onderscheiding is, wordt het romeinse onderscheidingsnummer afgedrukt.

11.15. Label (en specificaties) bij de onderscheiding

Op de onderscheidingsaanduiding kan tussen ronde haken een specificatie van de onderscheiding volgen, b.v. (Trans.), (Intr.), (Pred.), (Attr.) enz. Men vergelijk bijvoorbeeld de lemmata **leken** of **levende (II)**.

Voor de gebruikte labels en hun verklaring zie §15. **Lijst van redactionele afkortingen.**

11.16. Overkoepelende definitie

Wanneer er sprake is van meer betekenissen binnen één onderscheiding of van verschillende onderscheidingen die groepen betekenissen uit elkaar houden, kan er tussen het onderscheidingslabel en het eerste betekenisnummer een definitie of omschrijving geplaatst zijn, die de te behandelen betekenissen binnen de onderscheiding karakteriseert, zie b.v. de lemmata **lede (II)** en **sijn (I)**.

Bij lemmata met een groot aantal onderscheidingen zijn aan de onderscheidingsnummers soms letters toegevoegd (IA, IB enz.) om meer nuances te kunnen aanbrengen, vgl. het lemma **sijn (I)**.

11.17. Betekenisnummer

Verschiedende betekenissen binnen een onderscheiding worden aangeduid met Arabische cijfers. Dit betekenisnummer wordt altijd afgedrukt, ook als er maar één betekenis wordt onderscheiden. Bij opsplitsing van een betekenis in verschillende subbetekenissen wordt dit aangeduid met '1.1', '1.2', '1.2.1' etc.

11.18. Label bij de betekenis

Ook per (sub)betekenis kan er tussen ronde haken een label geplaatst zijn, dat de daarop volgende definitie karakteriseert of aangeeft in welke gebruikssfeer een aanhaling wordt aangetroffen, als (Fig.), (Coll.), (Lakenind.), etc. Vergelijk hiervoor de lemmata **legiste** (Jur.) of **levere** (Med.). Voor de gebruikte afkortingen zie men de **Lijst van redactionele afkortingen**.

11.19. Definitie

De definitie bestaat uit een 'hertaling' in het modern Nederlands of, indien nodig uit een omschrijvende, meer uitgebreide analytische definitie. Eventuele encyclopedische informatie is opgenomen in een opmerking bij de definitie.

Bijbelse namen worden in de definitie direct na de kern tussen ronde haken voorzien van de *Vulgaat*-vorm van de naam en, indien van toepassing, tevens van de vorm uit de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor (de bron voor het grootste gedeelte van de *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant).

Plant- en diernamen e.d. worden gevolgd door hun wetenschappelijke naam (resp. op basis van *Zander*, en op basis van *WPdier.*), indien van toepassing, gevolgd door de vorm die voorkomt in Thomas van Cantimprés *Liber de natura rerum* (Jacob van Maerlants bron voor *Der Naturen Bloeme*).

11.20. Verwijzing naar de primaire literatuur

Indien van belang, staat op deze plaats aangegeven waar het lemma voorkomt in belangrijke (bron)teksten. Voor bijbelse namen uit de *Rijmbijbel* en het *Luikse diatessaron* wordt verwezen naar de eerste parallelle vindplaats in de bijbel. Voor de afkortingen van de verschillende bijbelboeken is uitgegaan van *afkortingenlijst b* uit *Bijbelse namen*, een door het Nederlands Bijbelgenootschap en de

Katholieke Bijbelstichting samengesteld overzicht van de nieuwe spelling van bijbelse namen (deze lijst is aan de inleiding toegevoegd).

Verwijzingen naar Thomas van Cantimprés *Liber de natura rerum* zijn naar de ed. Boese, en duiden in Arabische cijfers Cantimprés hoofdstuk en paragraaf aan, eventueel nog gevolgd door een regelaanduiding binnen een paragraaf; b.v. *Nat.Rer. 12,29* of *Nat.Rer. 12,29, 1-2*.

Verwijzingen naar de *Historia Scholastica* van Petrus Comestor zijn naar de ed. Migne; na de afkorting *Hist.Schol.* staat een verwijzing naar het betreffende bijbelboek en (in Romeinse cijfers) het hoofdstuk hiervan, b.v. *Hist.Schol. Lib.Gen. Cap.XL*.

Verwijzingen naar de *Bellum Judaicum* van Flavius Josephus vinden plaats via de gebruikte Nederlandse vertaling: *Joodse Oorl.*

11.21. Aanhaling

De eerste aanhaling binnen een betekenis wordt aangekondigd door een hekje: ¶. Er wordt geciteerd naar de gebruikte editie van de teksten. Bij het opnemen van meer aanhalingen wordt per (sub)betekenis een chronologische volgorde aangehouden. Hierop is één uitzondering: aanhalingen uit het lexicografisch materiaal (*Glossarium Bernense*) worden vóór de overige citaten gegeven, conform het *WNT*. Na een schrapje (liggend streepje), gevolgd door een in cursief gestelde opmerking, wordt één aanhaling of een groepje aanhalingen afzonderlijk besproken. Zie ook §11.30.

Tekst tussen vierkante haken duidt aan dat deze door de editeur toegevoegd of geëmendeed is. '(...)' geeft aan dat de redacteur een deel van de oorspronkelijke tekst weggelaten heeft. '[...]' betekent dat de tekst op deze plaats gehavend is; aanhalingen waarin dit op grote schaal voorkomt, worden afgesloten met de mededeling '(hs. gehavend)'

Aanhalingen uit het *Glossarium Bernense*, de Latijns-Vroegmiddellimborgse woordenlijst en het *Plantenglossarium*, zijn voor de duidelijkheid tussen de Latijnse vorm en het Vroegmiddelnederlandse interpretament voorzien van een dubbele punt, b.v. *scalpere* : *crauwen*. Worden er per aanhaling meerdere lemmata en interpretamenten uit deze teksten gegeven, dan worden zij per paar gescheiden door een schuine streep (/).

Binnen een aanhaling kan cursief, tussen ronde haken, een door de redacteur toegevoegde toelichting voorkomen, die gewoonlijk betrekking heeft op het woord dat hier direct aan voorafgaat. Indien het een woordgroep betreft, wordt dit duidelijk aangegeven. Een enkele maal, gewoonlijk bij mogelijke interpretatieproblemen, wordt aan het einde van de aanhaling een vertaling van (een groot deel van) de Vroegmiddelnederlandse tekst gegeven; ook deze vertaling is cursief en tussen ronde haken afgedrukt.

(Grotendeels) Latijnse aanhalingen worden altijd in hun geheel vertaald.

Wanneer dit relevant is, wordt een leesaanwijzing van de oorspronkelijke editeur(s) overgenomen in een dergelijke toevoeging: tussen ronde haken, beginnend met een cursieve 'l.' ('lees'),

gevolgd door het voorstel van de editeur. Indien een redacteur zelf een leesaanwijzing wil toevoegen, of de voorgestelde aanwijzing niet geheel in dezelfde vorm wenst over te nemen, dan is er aan deze opmerking 'red.' ('redactie') toegevoegd. B.v. 'Borbaca (*l.* Borboca, *red.*)'. Gewoonlijk blijft een opmerking achterwege, wanneer een leesaanwijzing van de editeur *niet* is overgenomen door de redacteur.

Een schuine streep ter aanduiding van een vers- of regeleinde is alleen dan toegevoegd, wanneer dit het begrip van een aanhaling aanzienlijk vergemakkelijkt.

11.22. Vindplaats van de aanhaling in de editie

Voor het ambtelijk materiaal uit reeks I van het *Corpus*-Gysseling wordt in de tekst de bronvermelding van de aanhaling aangegeven met de aanduiding '*Corp.I*', gevolgd door bladzijde- en regelnummers. Als het een aanhaling uit een van de toegevoegde ambtelijke bronnen betreft, wordt de voor die tekst gekozen afkorting gebruikt. Deze wordt dan gevolgd door bladzijde- en regelnummers uit de *oorspronkelijke* editie. De literaire teksten (meestal uit reeks II van het *Corpus*-Gysseling) hebben alle een eigen afkorting (zie hiervoor §6. **De Vroegmiddelnederlandse documenten**). Ook deze afkorting wordt gevolgd door bladzijde- en regelnummers uit de editie. De aanduiding van de vindplaats van een aanhaling staat altijd cursief afgedrukt.

Bij aanhalingen uit het kalendarium dat aan het handschrift van *Der Naturen Bloeme* voorafgaat, wordt steeds de afkorting *Kal.* toegevoegd: *Nat.Bl.D. (Kal.)*. Dit betreft de pp. 1-15 van de uitgave.

De woorden die in de diverse uitgaven in voetnoot staan, krijgen een regelnummer dat begint met het cijfer 5 (d.w.z. buiten de normale bladspiegel aangetroffen), gevolgd door het cijfer 1 als het de eerste voetnoot op een pagina betreft enz. Dus de 1e voetnoot = 51, de 2e voetnoot = 52, de 3e voetnoot = 53. Geteld worden alleen de voetnoten met echte emendaties; die met alleen opmerking over expunctie, doorhalingen, uitkrabbingen e.d. worden niet geteld.

In de uitgave van het *Luikse diatessaron* komen ook glossen en explicaties in de marge van de tekst voor. Deze corresponderen met een door een asterisk gekenmerkt tekstgedeelte in de tekst zelf. De regelnummering van deze woorden en tekstpassages vindt plaats van boven naar beneden en is eveneens gekenmerkt door het getal 5 plus een cijfer dat aangeeft de hoeveelste glosse of explicatie het betreft.

11.23. Lokalisering en datering van de aanhaling

Een aanhaling uit het ambtelijk materiaal wordt gelokaliseerd door middel van de naam van de plaats waar het betreffende document geschreven is (b.v. '*Brugge*'). De literaire teksten kunnen echter - evenals enkele ambtelijke bescheiden - niet nauwkeuriger gelokaliseerd worden dan d.m.v. een regio-aanduiding, b.v. '*West-Vlaanderen*'.

Na de lokalisering van de tekst waaruit de aanhaling afkomstig is, volgt de datering. Voor de ambtelijke bescheiden is dit het jaar waarin het document geschreven is (de exacte datum - maand en dag - wordt alleen indien relevant vermeld), en voor de literaire teksten is dit meestal een wat globalere datering. Zowel de lokalisering als de datering staan cursief afgedrukt.

De aanhalingen worden per betekenisonderscheiding chronologisch geordend (vgl. §11.21). Bij van-totdateringen is gesorteerd op de laatste datum. Indien het 'jaar-tot' gelijk is, staat de aanhaling met de vroegste jaar-vanafdatering eerst. Bij gelijke datering gaat een ambtelijke tekst voor een literaire tekst.

Aanhalingen uit dezelfde brontekst staan gerangschikt op volgorde van pagina- en regelnummer.

11.24. Opmerking

Op vrijwel iedere plaats binnen een lemma kan een nadere toelichting aangetroffen worden op de informatieelden uit het *VMNW*-artikel. Deze toelichting, te beschouwen als een aanvullende opmerking, is altijd cursief weergegeven. Hierbinnen zijn Vroegmiddelnederlandse en andere (voorbeeld)vormen uiteraard romein gehouden. Toelichtingen bij een aanhaling staan gewoonlijk onmiddellijk na de datering van die aanhaling.

11.25. Verbinding

Na het cursief gestelde '*In de verb.*' volgt een min of meer vaste verbinding waarin het lemma functioneert. Deze is altijd romein afgedrukt. Het begrip 'verbinding' is in het *VMNW* zeer ruim opgevat en omvat ook collocaties, werkwoorden met een vast voorzetsel, persoonsnaam met toenaam of, in het algemeen, groepen van woorden die op enigerlei wijze samenhangen of samen verklaard dienen te worden.

11.26. Label bij de verbinding

In een enkel geval zal de aard van de verbinding gekarakteriseerd zijn door middel van een label, dat tussen ronde haken is geplaatst.

11.27. Definitie van de verbinding

Na de verbinding en eventueel het verbindingslabel volgt de definitie van de verbinding. Net als de betekenisdefinitie op hoger niveau wordt ook deze vet afgedrukt. Gewoonlijk wordt de definitie van de verbinding geïllustreerd met citatenmateriaal. Er kan soms ook volstaan worden met een opsomming van de aangetroffen verbindingen, gevolgd door een verwijzing naar de plaats waar ze behandeld worden.

11.28. Zie ook-verwijzing

Een verwijzing naar een ander lemma in het *VMNW* waar de gebruiker vergelijkbaar materiaal kan vinden wordt ingeleid door '*Zie ook*'.

11.29. Zie-verwijzing

Een verwijzing naar een *VMNW*-artikel waar meer informatie te vinden is over het betreffende woord, wordt ingeleid door '*Zie*'. Dit woord functioneert tevens in de artikelen die uitsluitend uit een verwijzing bestaan, zoals b.v. **loscie** *Zie* **lucie**. Dit geeft aan, dat de woordvorm **loscie** behandeld wordt onder het lemma **lucie**.

Verwijzingslemmata worden ook gemaakt bij een woordvorm indien de spelling ervan zeer sterk afwijkt van wat gangbaar is.

11.30. Schrapje

Met behulp van een schrapje kan informatie over één of meer citaten worden gegeven die niet in een aparte betekenis(nuance) thuishoren, maar wel iets bijzonders hebben t.o.v. de rest van de onder de betekenis opgenomen vindplaatsen. In enkele gevallen is ook een sub-subbetekenis onder een schrapje verantwoord.

12. De Vroegmiddelnederlandse documenten

- Aiol* Aiol. *Corpus* II-1, p. 311-332. (Nederrijn, 1220-1240).
- Alexius* Alexiuslegende. *Corpus* II-1, p. 526-528. (Brabant-West, 1291-1300).
- Bern.* *Het glossarium Bernense; een Vroegmiddelnederlandse tweetalige Latijns-Limburs[e] woordenlijst*. Opnieuw uitgegeven met een inleiding, translitteratie en commentaar en van een alfabetische en retrograde index voorzien door L. de Man en P.G.J. van Sterkenburg. 's-Gravenhage, 1977. Oude Nederlandse woordenboeken opnieuw uitgegeven door Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie Reeks I, Deel 2. (Limburg, 1240).
- Boeve* Boeve van Hamtone. *Corpus* II-1, p. 348-351. (Brabant-Oost, 1260-1270).
- Corp.W* Document 538 (Bd I, Lieferung 8, p. 475-476) in *Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300* herausgegeben von Friedrich Wilhelm. 5 Bde. Lahr, 1929-1983. (Brugge, 1282).
- Corp.I* *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*; reeks I: ambtelijke bescheiden. Uitgegeven door M. Gysseling m.m.v. en van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg. 's-Gravenhage, 1977. 9 delen. Bouwstoffen voor een woordarchief van de Nederlandse taal.
- Corp.II* *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*; reeks II: literaire handschriften. Uitgegeven door M. Gysseling m.m.v. en van woordindices voorzien door Willy Pijnenburg. 's-Gravenhage, 1980 - Leiden, 1987. 6 delen. Bouwstoffen voor een woordarchief van de Nederlandse taal. (De teksten hieruit hebben alle een eigen afkorting.)
- Diat.* *Het Luikse diatessaron*. Uitgegeven door C.C. de Bruin. Met de Engelse vertaling van A.J. Barnouw. Leiden, 1970. Verzameling van Middelnederlandse bijbelteksten. Kleine reeks, afdeling 1: evangeliënharmonieën deel 1. (Brabant-West, 1291-1300).
- En.Cod.* Enaamse Codex. *Corpus* II-1, p. 393-500. (Oost-Vlaanderen, 1290).

- Floyr.* Floyris ende Blantseflur. *Corpus* II-1, p. 299-310. (Nederrijn, 1201-1225).
- Gen.rec.* Nederbergse geneeskundige recepten. *Corpus* II-1, p. 343-344. (Nederrijn, 1250).
- Gez.reg.* Noordlimburgse gezondheidsregels. *Corpus* II-1, p. 345-347. (Nederrijn, 1253).
- Kerst.* Sinte Kerstine. *Corpus* II-6, p. 104-153. (Brabant-Oost, 1276-1300).
- Landr.* E.M. Meijers, "Het landrecht van Grimberghen van 1275". In: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 11 (1932), p. 229-235. (Grimbergen, 1275-1276).
- Lutg.A* Sinte Lutgart, handschrift A (Amsterdam). *Corpus* II-6, p. 3-103. (Brabant-Oost, 1276-1300).
- Lutg.K* Sente Lutgart, handschrift K (Kopenhagen). *Corpus* II-5. (Brabant-West, 1265-1270).
- Minned.* Minnedichten uit Ter Doest. *Corpus* II-1, p. 524-525. (West-Vlaanderen, 1291-1300).
- Moraalb.* Nederrijns Moraalboek. *Corpus* II-6, p. 353-422. (Nederrijn, 1276-1300).
- Nat.Bl.D* Der Naturen Bloeme, handschrift D (Detmold). *Corpus* II-2, p. 1-416. (West-Vlaanderen, 1287).
- Nat.Bl.D (Kal.)* Het in het Detmoldse hs. aan *Der naturen bloeme* voorafgaande *Kalendarium* (p. 1-15).
- Nat.Bl.M* Der Naturen Bloeme, handschrift M (München). *Corpus* II-2, p. 417-435. (West-Vlaanderen, 1276-1300).
- Nibel.* Brabantse vertaling van het *Nibelungenlied*. *Corpus* II-1, p. 375-379. (Brabant-West, 1260-1280).

- Obit.* Antwerps Obituarium. *In typoscript op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie aanwezig.* (Antwerpen, 1248-1271).
- Oudenb.* *Het oudste goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344)* (uitgeg.) door J. Buntinx en M. Gysseling. Deel 1, tekst. Tongeren, 1965. Werken uitgegeven door de koninklijke commissie voor toponymie en dialectologie (Vlaamse afdeling) 11. (Rijkhoven, 1280-1344; alleen het gedeelte tot 1301 is gebruikt).
- Perch.* Perchevael. *Corpus* II-1, p. 501-519. (Holland-Oost, 1276-1300).
- Pl.gloss.* Plantenglossarium uit Vlaams Artesië of Frans-Vlaanderen. *Corpus* II-1, p. 333-335. (West-Vlaanderen, 1226-1250).
- Rein.E* Reinaert E. *Corpus* II-1, p. 384-392. (Limburg, 1276-1300).
- Rein.G* Reinaert G. *Corpus* II-1, p. 380-383. (Nederrijn, 1260-1280).
- Reinout* Reinout van Montalbaen. *Corpus* II-1, p. 520-523. (Brabant-West, 1276-1300).
- Rijmb.* Jacob van Maerlant, Rijmbijbel. *Corpus* II-3. (West-Vlaanderen, 1285).
- Schepenbr.* H. Vangassen, *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Hertogdom Brabant.* Z.p., 1952. P. 30. Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands III. (Antwerpen, 1285).
- Servas* Heinric van Veldeke, Sente Servas. *Corpus* II-1, p. 287-298. (Limburg, 1200).
- Trist.* Tristant. *Corpus* II-1, p. 337-342. (Nederrijn, 1250).
- T&T 1988* H. Rombaut, M. Leroy en G. Declercq, "Acht nieuwe teksten in het Middelnederlands uit de 13de eeuw." In: *Taal en Tongval* 40 (1988), p. 1-13. (Brugge 1270, 1284, 1285, 1285, 1294, 1295-1299; Aardenburg 1293).
- Wiss.* Wisselau. *Corpus* II-1, p. 529-546. (Brabant-West, 1291-1300).
- Wr.Rag.* Wrake van Ragisel. *Corpus* II-1, p. 352-374. (Oost-Vlaanderen, 1260-1280).

13. Lijst van geraadpleegde literatuur

- Van der Aa* Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. 13 delen. Gorinchem, 1839-1851.
- Adm.krt. België* *Administratieve kaart België*. Nationaal Geografisch Instituut, Brussel, 1983.
- AGN* *Algemene geschiedenis der Nederlanden deel 2, Middeleeuwen*. Haarlem, [1982].
- Aiken 1947* Aiken, P., 'The Animal History of Albertus Magnus and Thomas of Cantimpré.' In: *Speculum* 22 (1947), p. 205-225.
- Aiol, ed. Normand/Raynaud* Normand, J. en G. Raynaud (ed.), *Aiol*. Chanson de geste publié d'après le manuscrit unique de Paris. Paris, 1877.
- Aiol/Zwaanr.* Gerritsen, W.P. en A.G. van Melle (red.), *Van Aiol tot de Zwaanridder. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. [Nijmegen], [1993].
- Alanne 1961* Alanne, E., *Der Ursprung und die Entwicklung der niederländischen Weinbauterminologie. Mit besonderer Berücksichtigung der mittelniederländischen Zeit*. Helsinki, 1961.
- Alberdingk Thijm 1883* Alberdingk Thijm, P.P.M., *De gestichten van liefdadigheid in België van Karel den Grooten tot aan de XVIe eeuw*. Brussel/Leuven, 1883.
- ANS* *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Onder redactie van G. Geerts e.a. Groningen/Leuven, [1984].
- Arth.Enc.* *The Arthurian Encyclopedia*. Ed. N.J. Lacy with Associate Editors G. Ashe, S. Ness Ihle, M.E. Kalinke and R. Thompson. New York, [1986].

- Van den Baar/Pijnenburg* Baar, A. van den en W.J.J. Pijnenburg 'Nicolaas van Wijk (1880-1941).' In: *Honderd jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Een verzameling artikelen over etymologen en etymologie onder redactie van A. Moerdijk e.a. 's-Gravenhage, 1990, p. 51-91.
- Bahlow* Bahlow, H., *Niederdeutsches Namenbuch*. [Walluf bei Wiesbaden], 1972.
- Barnhart* Barnhart, R.K. (ed.), *The Barnhart Dictionary of Etymology*. [z.p.], [1988].
- BdN, ed. Pfeiffer* Pfeiffer, F. (ed.) *Das Buch der Natur von Konrad von Megenberg*. Die erste Naturgeschichte in deutscher Sprache. Stuttgart, 1861.
- Beckers 1970* Beckers, H., 'Boeve van Hamtone. Ein neuentdecktes Düsseldorfser Bruchstück einer bisher unbekanntten mittelniederländischen Verarbeitung des altfranzösischen *Bueve de Hantone*'. Düsseldorf, 1970, p. 75-98.
- Beekman* Beekman, A.A., *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*. 2 delen. 's-Gravenhage, 1905-1907.
- Beele 1964* Beele, W., 'Canin, vleivorm van Christianus.' In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde XL* (1964), p. 98-101.
- Beele 1975* Beele, W., *Studie van de Ieperse persoonsnamen uit de stads- en baljuwsrekeningen 1250-1400*. Deel II, Glossarium. Handzame, 1975.
- Berents [1985]* Berents, D.A., *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*. [Zutphen], [1985].
- Van den Berg* Berg, B. van den, *Retrograad woordenboek van het Middelnederlands*. 's-Gravenhage, 1972.
- Van den Berg 1966* Berg, B. van den, 'haymanoth "hooimaand".' In: *De Nieuwe Taalgids* 59 (1966), p. 117-119.

- Van den Berg/Berteloot* Berg, E. van den en A. Berteloot, 'Taalgeografische variabelen in Middelnederlandse rijmen'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1991, p. 138-273.
- Van den Bergh 1949* Bergh, L.Ph.C. van den, *Handboek der Middelnederlandsche Geographie*. Derde druk, aangevuld en omgewerkt door A.A. Beekman en H.J. Moerman. Met een kaart. 's-Gravenhage, 1949.
- Van Berkel/Samplonius* Van Berkel, G. en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. De herkomst en betekenis van onze plaatsnamen*. [z.p.], 1995.
- Bern., ed.*
- De Man/Van Sterkenburg* De Man, L. en P.G.J. van Sterkenburg (ed.), *Het glossarium Bernense. Een vroegmiddelnederlandse tweetalige Latijns-Limburgs[e] woordenlijst*. Opnieuw uitgegeven met een inleiding, translitteratie en commentaar en van een alfabetische en retrograde index voorzien door -. 's-Gravenhage, 1977. Monumenta lexicographica Neerlandica I,2.
- Berteloot 1984* Berteloot, A., *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. 2 delen. Gent, 1984.
- Best.d'Am., ed. Holmberg* Holmberg, J. (ed.) *Eine mittelniederfränkische Übertragung des Bestiaire d'Amour*. Sprachlich untersucht und mit altfranzösischem Paralleltextherausgegeben. Uppsala, [1925].
- Bibl.Lat./Glos.Ord.* *Biblia Latina cum glossa Ordinaria*. Introduction by K. Froehlich and M.T. Gibson. 4 delen. Turnhout, 1992. [Reprint Strassburg: Adolph Rusch, 1480/1481].
- Bieritz 1995* Bieritz, K.-H., *Het kerkelijk jaar. Christelijke feestdagen vroeger en nu*. Amsterdam, 1995.
- Bijb.Enc.* *Bijbelse encyclopedie*. Onder redactie van W.H. Gispen e.a. 2 delen. Tweede, geheel herziene druk. Kampen, [1975].

- Bijb. Wbk.* Born, A. van den e.a., *Bijbels woordenboek*. 3e dr. Roermond, 1966-1969.
- Blok 1957* Blok, D.P., 'Naamsveranderingen en modeverschijnselen in de middeleeuwse plaatsnaamgeving in Utrecht en Holland benoorden de Lek.' In: *Mededelingen van de vereniging voor Naamkunde* 33 (1957), p. 17-26.
- De Bo* Bo, L.L. de, *Westvlaamsch Idiotikon*. Heruitgegeven door J. Samyn. Gent, 1892.
- Boekenoogen 1898* Boekenoogen, G.J., 'Concept van bestedinge tot het bedijcken van de assendelver meer. (a° 1553). In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 17 (1898), p. 223-236.
- Boekenoogen 1917* Boekenoogen, G.J., 'Namen uit ridderromans als voornamen in gebruik'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 36 (1917), p. 67-96.
- Bormans 1869* Bormans, J.H., 'Notice sur deux fragments manuscrits de poésies thyoises de la fin de XIIIe siècle (le Bestiaire d'Amours et l'Art d'aimer d'Ovide)'. In: *Bulletins de l'Academie royale (...) de Belgique* 38, 2me série, T.27 (1869), p. 488-505.
- Bosatl.* *De grote Bosatlas*. 48e druk, onder redactie van F.J. Ormeling. Groningen, [1976].
- Bougard/Gysseling* Bougard, P. et M. Gysseling, *L'impôt royal en Artois (1295-1302)*. Leuven/Brussel, 1970. Onomastica Neerlandica. Anthroponymica XVIII.
- Braune 1967* Braune, W., *Althochdeutsche Grammatik*. Fortgeführt von K. Helm. 12. Auflage bearbeitet von W. Mitzka. Tübingen, 1967.
- Braune/Eggers* Braune, W., *Althochdeutsche Grammatik*. 14. Auflage bearbeitet von H. Eggers. Tübingen, 1987.

- Van Bree 1987* Bree, C. van, *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht, 1987.
- Brehm/Huizinga* Brehm, A.E., *Het leven der dieren*. Naar den tweeden druk der volksuitgaaf voor Nederland bewerkt door S.P. Huizinga. 2de dr. 3 delen. Zutphen, [z.d.].
- Bremmer 1990* Bremmer, R., 'Two early vernacular names for the *Aves beati Cuthberti*, Middle English *lomes* and Middle Low German/Old Frisian *eires*.' In: *English Studies. A Journal of English Language and Literature* 6 (1990), p. 486-495.
- De Bruin 1987* Bruin, C.C. de, 'De *Rijmbijbel* van Jacob van Maerlant en het *Luikse diatessarion* in hun onderlinge verhouding. Proeve van literair-historische stratigrafie.' In: *Miscellanea Neerlandica*. Opstellen voor dr. Jan Deschamps (...). E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx (red.). 4 delen. Leuven, 1987. Deel II, p. 3-17.
- Burger 1989* Burger, P., *Jacob van Maerlant. Het boek der natuur*. Amsterdam, 1989.
- Burger 1990* Burger, P., 'Katholieke dieren. De schepping voor leken verklaard door Jacob van Maerlant.' In: *Literatuur* 10 (1990), p. 66-73.
- Burger 1993* Burger, C., 'De mysticus Ruusbroec en zijn kerk.' In: *Een clae verlicht man. Over het leven en werk van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Onder redactie van E.P. Bos en G. Warnar. Hilversum, 1993, p. 31-45.
- BvMed., ed. Daems* Daems, W.F. (ed.), *Boec van medicinen in dietsche*. Een middelnederlandse compilatie van medisch-farmaceutische literatuur. Leiden, 1977.
- Van Caenegem 1954* Caenegem, R.C. van, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. Brussel, 1954. Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren jrg. XVI, nr. 19.

- Van Caenegem 1956* Caenegem, R.C. van, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. Brussel, 1956. Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren jrg. XVIII, nr. 24.
- Cameron [1961]* Cameron, K., *English Place-names*. London, [1961].
- Du Cange* Du Cange, Charles Dufresne, seigneur, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1883-1887, 8 Bde. Graz, 1954.
- Carnoy 1949* Carnoy, A., *Origines des noms de communes de Belgique (y compris les noms des rivières et principaux hameaux)*. 2 delen. Louvain, 1948-1949.
- Clark Hall* Clark Hall, J.R., *A Concise Anglo-Saxon Dictionary*. With a supplement by H.D. Meritt. Toronto/Buffalo/London, [1984].
- Coenen [1986]* Coenen, J.M.A., *Graaf en grafelijkheid: een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw*. [z.p.], [1986].
- Conc. Vulg.* Fisher, Bonifatius O.S.B., *Novae Concordantiae bibliorum sacrorum iuxta vulgatam versionem critice editam*. 5 delen. Stuttgart - Bad Cannstatt, 1977.
- Coornaert 1976* Coornaert, M., *Heist en de Eiesluis*. (...). Tielt, 1976.
- Corpus* Gysseling, M., *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, 15 delen, 's-Gravenhage/Leiden, 1977-1987.
- Corpus, ed. Wilhelm* Wilhelm, F. (ed.), *Corpus der althochdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300*. 5 delen. Lahr, 1929-1983.
- Cotte 1944* Cotte, H.-J., *Poissons et animaux aquatiques au temps de Pline*. Commentaires sur le livre IX de l'Histoire naturelle de Pline. Gap, 1944.

- Cottineau 1935-1937* Cottineau, Dom L.H., O.S.B., *Répertoire topo-bibliographique des Abbayes et Prieurés*. 2 delen. Macon, 1935-1937. Herdruk 1995.
- Coutant 1994* Coutant, Y., *Middeleeuwse molentermen in het graafschap Vlaanderen. Terminologie du moulin médiéval dans le comté de Flandre*. Tongeren/Liège, 1994. Werken van de Koninklijke Commissie voor (Mémoires de la Commission Royale de) Toponymie en Dialectologie 18.
- Cuvelier/Huysmans* Cuvelier, J. en C. Huysmans, *Toponymische studie over de oude en nieuwere plaatsnamen der gemeente Bilsen*, Gent 1897.
- Van Daele 1994* Daele, R. van, *Ruimte en naamgeving in Van den vos Reynaerde*. Gent, 1994.
- Daems 1993* Daems, W.F., *Nomina simplicium medicinarum ex synonymariis medii aevi collecta*. Semantische Untersuchungen zum Fachwortschatz hoch- und spätmittelalterlicher Drogenkunde. Leiden/New York/Köln, 1993.
- Van Dale DN* Cox, H.L. e.a., *Van Dale Groot woordenboek Duits-Nederlands*. Utrecht/Antwerpen, [1983].
- Van Dale EN* Martin, W., Tops, G.A.J. e.a., *Van Dale Groot woordenboek Engels-Nederlands*. Utrecht/Antwerpen, [1984].
- Van Dale FN* Al, B.P.F. e.a., *Van Dale Groot woordenboek Frans-Nederlands*. Utrecht/Antwerpen, [1986].
- Van Dalen-Oskam 1994* Van Dalen-Oskam, K., 'Namen in Jacob van Maerlants *Rijmbijbel*.' In: *Naamkunde* 26 (1994), p. 1-48.
- Van Dalen-Oskam 1997a* Van Dalen-Oskam, K.H., *Studies over Jacob van Maerlants Rijmbijbel*. Hilversum, 1997.
- Van Dalen-Oskam 1997b* Dalen-Oskam, K. van, 'Wat doet men *met staden*'. In: *Leven in de Oudgermanistiek*. Jubileumnummer van het Mededelingenblad van de

Vereniging van Oudgermanisten, uitgegeven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de vereniging. Onder redactie van H. Nijdam, M.L. Gerla en K. van Dalen-Oskam. Leiden, 1997, p. 86-89.

Van Dalen-Oskam/Mooijaart

Dalen-Oskam, K. van en M. Mooijaart, 'Vroegmiddelnederlandse muntnamen. Vorm en betekenis.' In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 35 (1992), p. 87-126.

Dauzat/Rostaing

Dauzat, A. et Ch. Rostaing, *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*. 2e éd. revue et complétée par Ch. Rostaing. Paris, [1963].

Davis 1983

Davis, R.H.C., 'The Medieval Warhorse'. In: *Horses in European economic history : a preliminary canter*. F.M.L. Thompson (ed.). [z.p.], 1983. (Eighth International Economic History Congress 1982, Budapest).

Davis 1989

Davis, R.H.C., *The medieval warhorse: origin, development and redevelopment*. London, 1989.

Debrabandere 1958

Debrabandere, F., *Kortrijkse persoonsnamen omstreeks 1400*. Tongeren 1958 (Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie 8)

Debrabandere 1961

Debrabandere, F., 'De naam *Jozef* in de Middeleeuwen.' In: *Mededelingen van de vereniging voor Naamkunde* 37 (1961), p. 70-73.

Debrabandere 1962a

Debrabandere, F., 'De familienaam *Vlieghe* en *De Vlieghe*.' In: *Biekorf* 63 (1962), p. 134-136, 189.

Debrabandere 1962b

Debrabandere, F., '13de-eeuwse persoonsnamen in de Vier Ambachten.' In: *Mededelingen van de vereniging voor Naamkunde* 38 (1962), p. 40-53.

Debrabandere 1969

Debrabandere, F., 'Zeeuwse voornamen in de 14de eeuw.' In: *Naamkunde* 1 (1969), p. 107-118.

- Debrabandere 1970* Debrabandere, F., *Studie van de persoonsnamen in de Kasselrij Kortrijk 1350-1400*. Handzame, 1970.
- Debrabandere 1971* Debrabandere, F., *Persoonsnamen in het Kortrijkse (1300-1350)*. Leuven/Brussel, 1971. Anthroponymica uitgegeven door het Instituut voor Naamkunde te Leuven XIX.
- Debrabandere 1980* Debrabandere, F., *Kortrijkse naamkunde 1200-1300 met een kumulatief familienamenregister*. Leuven, 1980. Anthroponymica uitgegeven door het Instituut voor Naamkunde te Leuven XXII.
- Debrabandere 1993* Debrabandere, F., *Woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*. 2 delen. Brussel, 1993.
- Debrabandere 1999* Debrabandere, F., 'Persoonsnamen in Hulster ambacht 1300-1400.' In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 71 (1999), p. 295-490.
- Deschamps/Gysseling* Deschamps, J. en M. Gysseling, 'De fragmenten van de Limburgse Aiol.' In: *Studia Germanica Gandensia* 8 (1966), p. 9-71.
- Dhondt/Gysseling* Dhondt, J. en M. Gysseling, 'Vlaanderen, oorspronkelijke ligging en etymologie.' In: *Album prof. dr. Frank Baur (...)*. Antwerpen etc., 1948, p. 192-220.
- Dict.Bib.* *Dictionnaire de la Bible*. Publié par F. Vigouroux. 5 T. Paris, [z.j.].
- Diddens* Diddens, H., *Woordenboek van het Mechels dialect*. Een poging tot inventarisatie van het taalmateriaal en typisch taalgebruik. Mechelen, 1986.
- Diefenbach 1964* Diefenbach, L., *Novum Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis*. Beiträge zur wissenschaftlichen Kunde der neulateinischen und der germanischen Sprachen. Aalen, 1964. [reprint Frankfurt, 1857].

- Diefenbach 1968* Diefenbach, L., *Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis*. Darmstadt, 1968. [reprint Frankfurt, 1857].
- Dipl.Belg.* Gysseling, M. en A.C.F. Koch (ed.), *Diplomata Belgica Ante Annum Millesimum Centesimum Scripta*. 2 delen. Brussel, 1950. Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands I.
- Doorman 1955* Doorman, G., *De middeleeuwse brouwerij en de gruit*. (...). 's-Gravenhage, 1955.
- Duinhoven 1988* Duinhoven, A.M., *Middel nederlandse syntaxis synchroon en diachroon*. 1. De naamwoordgroep. Leiden, 1988.
- Duinhoven dl. 2* Duinhoven, A.M., *Middel nederlandse syntaxis synchroon en diachroon*. 2. De werkwoordgroep. Groningen, 1997.
- Van Durme 1986-1991* Durme, L. van, *Toponymie van Velzeke-Ruddershove en Bochoute*. 2 delen in 3 banden. Gent, 1986-1991.
- Van Durme 1996* Durme, L. van, *Galloromaniae Neerlandicae Submersae Fragmenta*. Gent, 1996.
- Van Durme 1998* Durme, L. van, 'Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost Vlaanderen'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie LXX* (1998), p. 117-211.
- Einhorn 1976* Einhorn, J.W., *Spiritualis unicornis: das Einhorn als Bedeutungsträger in Literatur und Kunst des Mittelalters*. München, 1976.
- Van Emstede* Emstede, E.J.Th.A.M. van, *Glossarium iuris Brabantici, of Zestelig verklarend woordenboek van de ambts- en rechtstaal gebezigd in het voormalige hertogdom Brabant 1222-1781 (1807)*. 4 delen. Deurne, 1981.

- Enklaar 1956* Enklaar, D.Th., *Varende Luyden. Studiën over de middeleeuwse groepen van onmaatschappelijken in de Nederlanden*. 2e dr. Assen, 1956. Van Gorcum's Historische Bibliotheek XII.
- Ens.Sen., ed. Oswald* Oswald, M., 'Les Enseignement Seneque'. In: *Romania* 98 (1969), p. 31-78 en p. 202-241.
- Ernout/Meillet* Ernout, A. en A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. Paris, 1967.
- Espinas 1923* Espinas, G., *La Draperie dans la Flandre Française au Moyen-Age*. 2 delen. Paris, 1923.
- Fabius [1961]* Fabius, F.J.W., *De Duitse Orde van verleden tot heden*. [Utrecht], [1961].
- Feestb. Gysseling* Pijnenburg, W.J.J., K. Roelandts en V.F. Vanacker (red.), *Feestbundel voor Maurits Gysseling*. Opstellen door vrienden en vakgenoten aangeboden bij gelegenheid van zijn 65e verjaardag. Leuven, 1984.
- FEW* Wartburg, W. von, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*. Bonn (Leipzig), 1928-.
- Finet-van der Schaaf 1987* Finet-van der Schaaf, B., *Etude comparée d'Aiol, chanson de geste du XIIe siècle et des fragments d'Aiol en moyen-néerlandais*. 2 T. (typoscript). Paris, 1987. Thèse de 3me cycle, université de Paris-Sorbonne.
- Fl.&Bl., ed. Mak* Mak, J.J. (ed.), Diederic van Assenede, *Floris ende Blancefloer*. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door -. 3e dr. Culemborg, 1970. Klassieken uit de Nederlandse letterkunde 13.
- De Flou* Flou, K. de, *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*. 18 delen. [Torhout], [1987]. [reprint Brugge, 1914-1938].

- Flutre* Flutre, L.-F., *Table des noms propres avec toutes leurs variantes figurant dans les romans du moyen age écrits en français ou en provençal et actuellement publiés ou analysés*. Poitiers, 1962.
- Fockema Andreae* Fockema Andreae, S.J., *Het oud-Nederlands Burgerlijk Recht*. 2 delen. Haarlem, 1906.
- Franck 1898* Franck, J., 'Schriften zur Limburgischen Sprache und Litteratur.' In: *Taal en Letteren* 8 (1898), p. 49-52, 105-109, 135-138, 337-341, 387-392, 415-421, 463-475, 503-515.
- Franck 1901* Franck, J., 'Zum Lancelotwerk.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 19 (1901), p. 1-51.
- Franck 1971* Franck, J., *Mittelniederländische Grammatik mit Lesestücken und Glossar*. Zweite, neubearbeitete Auflage. Arnhem, 1971. [reprint 1910].
- Franck/Van Wijk* *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. 2e dr. door N. van Wijk. 's Gravenhage, 1976. [reprint 1912].
- Franck/Van Wijk/Van Haeringen* *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. (...) Supplement door C.B. van Haeringen. 's Gravenhage, 1976. [reprint 1936].
- Fränk.Sprachatl.* Goossens, J., *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Nederlands 'Fränkischer Sprachatlas'*. Marburg, 1988 -.
- Gamillscheg* Gamillscheg, E., *Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache*. 2., vollständig neu bearbeitete Auflage. Heidelberg, 1969.
- Van Gelder [1980]* Enno van Gelder, H., *De Nederlandse munten*. 7e bijgewerkte druk. Utrecht/Antwerpen, [1980].

- Van Gelder [1986]* Enno van Gelder, H., 'De Hollandse munt in de dertiende eeuw.' In: *Handel en Wandel in de Dertiende Eeuw*. [Muiderberg], [1986], p. 49-57. Publicatie n. 26 van de Stichting 'Comité Oud Muiderberg'.
- George/Yapp* George, W. en B. Yapp, *The naming of the beasts. Natural history in the medieval bestiary*. [Londen], [1991].
- Georges* Georges, K.E., *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. 8e verb. und verm. Auflage von H. Georges. 2 Bde. Hannover/Leipzig, 1913-1918.
- Gerritsen 1963* Gerritsen, W.P., *Die wrake van Ragisel. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de Vengeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten*. 2 delen. Assen, 1963. Neerlandica Traiectina XIII.
- Gerritsen 1968* Gerritsen, W.P., 'Het spoor van de viervoetige locusta.' In: *De Nieuwe Taalgids. W.A.P. Smitnummer* (1968), p. 1-16.
- Gerritsen 1984* Gerritsen, W.P., 'Walewein van Melle (anno 1118) en de Oudnederlandse Arturliteratuur.' In: *Feestbundel voor Maurits Gysseling (...)*. W.J.J. Pijnenburg e.a. Leuven, 1984, p. 115-134.
- Gesch.Atl.*
Ndl.,Holl./Zeel./Westfri. 1300 Beekman, A.A., *Geschiedkundige atlas van Nederland. Holland, Zeeland en Westfriesland in 1300*. 3 delen. 's-Gravenhage, 1916-1921.
- Glos.Ord.* *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*. Introduction by K. Froehlich and M.T. Gibson. 4 delen. Turnhout, 1992. [Fotomech. herdr. van de uitg. Strassburg: Adolph Rusch, 1480/81].
- Godefroy* Godefroy, F., *Lexique de l'ancien français*. Paris/Leipzig, 1901.
- Goosen 1992* Goosen, L., *Van Afra tot de Zevenslapers: heiligen in religie en kunsten*. Nijmegen, 1992.

- Goossens 1972* Goossens, J., *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*. Tongeren, 1972.
- Goossens 1985* Goossens, J., 'Daas 'Paardevlieg' en zijn varianten in de Nederlandse en Nederduitse dialecten.' In: *Hulde-album Prof.dr. Marcel Hoebeke*, hem door vakgenoten, medewerkers en vrienden aangeboden bij zijn afscheid van de Rijksuniversiteit Gent. Onder redactie van H. Ryckeboer e.a. Gent, 1985.
- Gossen 1951* Gossen, Ch. Th., *Petite Grammaire de l'ancien picard*. Phonétique - Morphologie - Syntaxe. Anthologie et Glossaire. Paris, 1951.
- Gottschalk 1955* Gottschalk, M.K.E., *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen tot de St.-Elisabethsvloed van 1404*. (...) Assen, 1955.
- Gottschalk 1984* Gottschalk, M.K.E., *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de Middeleeuwen*. Een historisch-geografisch onderzoek betreffende Oost Zeeuws-Vlaanderen c.a. (...) Assen, 1984.
- Graesse 1909* Graesse, J.G.Th., *Orbis latinus oder Verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Ländernamen*. 2. Aufl. Berlin, 1909.
- De Grauwe 1979* Grauwe, L. de, *De Wachtendonckse psalmen en glossen*. Een lexikologisch-woordgeografische studie met proeve van kritische leestekst en glossaria. 2 delen. Gent 1979 (deel I) en 1982 (deel II).
- De Grauwe 1999* Grauwe, L. de, 'Van onfrk. *ando* 'zelus' tot Kiliaan *eenlick* / Znl. *een(de)lijk*: een zeldzaam voorbeeld van paronymische attractie én homonymie-afbouw. Met een excursie over *ande* in Maerlants Rijmbijbel.' *Bulletin de la commission royale de / Handelingen van de koninklijke commissie voor Toponymie & dialectologie* 71 (1999), p. 253-269.
- Greimas* Greimas, A.J., *Dictionnaire de l'ancien français jusqu'au milieu du XIVe siècle*. Paris, [1968].

- Gr.Gbk.* *Groot gebedenboek ten gebuik van katholieke christenen voor alle dagen en tijden van het jaar en alle omstandigheden des levens.* 2e dr. Utrecht/Brussel, [z.j.]
- Grimm* Grimm, J. en W. e.a., *Deutsches Wörterbuch.* 17 delen. Leipzig, 1854-1971.
- Grotefend 1891* Grotefend, H., *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit.* 3 delen., 2 Bde. Hannover [etc.], 1891-1898.
- Grzimek* Grzimek, B., *Het leven der dieren : encyclopedie van het dierenrijk.* [vert. uit het Duits]. 16 delen. Utrecht etc., 1969-1976. Aanvullende delen: Oorsprong en ontwikkeling. - Milieu. - Gedrag.
- GVD* *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal.* Elfde, herziene druk door prof. dr. G. Geerts en dr. H. Heestermans met medewerking van dr. C. Kruyskamp. Utrecht/Antwerpen, [1984].
- Gysseling 1950* Gysseling, M., *Toponymie van Oudenburg.* 's-Gravenhage, 1950. Onomastica Neerlandica. Nomina Geographica Flandrica, monographieën IV.
- Gysseling 1954* Gysseling, M., *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen.* Antwerpen etc., 1954.
- Gysseling 1956* Gysseling, M., 'Overzicht van de toponymie van Waasland.' In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 32 (1956), p. 91-100.
- Gysseling 1961* Gysseling, M., 'Proeve van een Oudnederlandse grammatica (I).' In: *Studia Germanica Gandensia* 3 (1961), p. 9-52.
- Gysseling 1964* Gysseling, M., 'Middelnederlandse en Oudfriese muntnamen op *slachte*.' In: *Taal en Tongval* 16 (1964), p. 112-114.

- Gysseling/Bougard* Gysseling, M. en P. Bougard, *L'onomastique calaisienne à la fin du 13e siècle*. Leuven/Brussel, 1963.
- Gysseling/Verhulst* Gysseling, M. en A. Verhulst (ed.), *Het oudste goederenregister van de Sint-Baafsabdij te Gent (eerste helft XIIIe eeuw)*. Brugge, 1964. Rijksuniversiteit te Gent, werken uitgegeven door de faculteit van de letteren en wijsbegeerte, 132e aflevering.
- Gysseling/Wyffels* Gysseling, M. en C. Wyffels, 'Diets in schepenverordeningen van Calais uit het einde der XIIIe eeuw.' In: *Studia Germanica Gandensia* 4 (1962), p. 9-30.
- Gysseling †/Debrabandere* Gysseling, M. † en F. Debrabandere, 'Persoonsnamen in de Vier Ambachten 14e en 15e eeuw.' In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 71 (1999), p. 491-588.
- Haeserijn 1959* Haeserijn, R., 'De verspreiding van een ingweonisme: de namen op *-dei*.' In: *Taal en Tongval* 11 (1959), p. 168-173.
- Harl., ed. Van Sterkenburg* Sterkenburg, P.G.J. van (ed.), *Het glossarium Harlemense (circa 1440)*. Opnieuw uitgegeven met een inleiding, translitteratie en commentaar en van een alfabetische en retrograde index voorzien door -. 's-Gravenhage, 1973. Monumenta lexicographica Neerlandica I,1.
- Van Hattum/Rooseboom* Hattum, M. van en H. Rooseboom, *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen*. Amsterdam, 1977.
- Heersche [1991]* Heersche, J.P.G., *Syntachtische verschijnselen in het Vroegmiddelnederlands. Een onderzoek naar de bouw van begin- en eindgroep in enkele typen bijzinnen in dertiende-eeuws ambtelijke proza*. [z.p.], [1991].
- Van Helten 1887* Helten, W.L. van, *Middelnederlandsche spraakkunst*. Groningen, 1887.
- Henderikx 1977* Henderikx, P.A., *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*. Dordrecht, 1977. Hollandse studiën 10.

- Van Hengel [1987]* Hengel, C. van, *De munten van Holland in de 13e eeuw*. Amsterdam, [1987].
- Henzen 1965* Henzen, W., *Deutsche Wortbildung*. (= Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte, B. Ergänzungsreihe 5), Tübingen, 1965.
- Herbermann 1974* Herbermann, C.-P., *Etymologie und Wortgeschichte. Die indogermanische Sippe des Verbuns strotzen*. Marburg, 1974.
- Herbillon 1986* Herbillon, Jules, *Les noms des communes de Wallonie*. [z.p.], 1986.
- Heukels* Heukels, H., *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten (1907)*. Opnieuw uitgegeven met een inleiding van H.J.T.M. Brok. Biografie P. Smit. Utrecht, 1987.
- Hist.Schol., ed. Migne* Migne, J.P. (ed.) 'Historia Scholastica eruditissimi viri magistri Petri Comestoris.' In: *Patrologiae cursus completus, series secunda*. Tom. CXCVIII, 1054-1722. [Parijs], 1855.
- Hoebeke 1968* Hoebeke, M., *De Middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde*. 13e eeuw - 1500 (Spelling en Klankleer). Gent, 1968.
- Hoebeke 1984* Hoebeke, M., 'Het toponiem Haverie, Averie.' In: *Feestbundel voor Maurits Gysseling (...)*. W.J.J. Pijnenburg, K. Roelandts en V.F. Vanacker (red.). Leuven, 1984.
- Hogenhout-Mulder/Pijnenburg* Hogenhout-Mulder, M. en W. Pijnenburg, 'Drie verkenningen n.a.v. drieënzestig in het Middelnederlands.' In: *Voortgang* 8 (1987), p. 131-151. (Vooral 4. De ontwikkeling van het voegwoord *ende*, p. 142-148).
- Van der Horst/Polley* *Theatrum Machinarum Universale; of keurige verzameling van verscheide grote en zeer fraaie waterwerken, schutsluizen, waterkeringen (...). Met hare Gronden, Opstallen en Doorgesnedens*. 2 delen. Deel 1

door T. van der Horst, Amsterdam, 1957; deel 2 door Jacob Polley, Amsterdam, 1737.

- Hoyt/Chodorow* Hoyt, R.S. en S. Chodorow, *Europe in the Middle Ages*. New York etc, [z.j.].
- Jacobs 1927* Jacobs, J., *Het Westvlaamsch van de oudste tijden tot heden*. Groningen/Den Haag, 1927.
- Jansen 1965* Jansen, H.P.H., *Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden*. Utrecht (etc.), 1965. Prisma-compendia 19.
- Jansen [1988]* Jansen, H.P.H., *Geschiedenis van de Middeleeuwen*. Zevende, geheel herziene druk bewerkt door D.J. Faber en J.M. van Marrewijk. [Utrecht etc.], [1988].
- Jansen-Sieben 1978* Jansen-Sieben, R., 'Het culinaire *-aet*-suffix en varianten.' In: *De Nieuwe Taalgids* 71 (1978), p. 523-533.
- Jansen-Sieben 1989* Jansen-Sieben, R., '[Lepra] de Middelnederlandse terminologie.' In: *Lepra in de Middeleeuwen*. Brussel, 1989, p. 27-33. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchieven in de Provinciën. Educatieve dienst. Dossiers. 2de Reeks 3.
- Joodse Oorl.* Flavius Josephus, *De Joodse Oorlog & Uit mijn leven*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes. Baarn, [1992].
- Jos.Ant., ed. Loeb* Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae*. With an English translation by H.S.J. Thackeray and R. Marcus. (8 Vol.) Vol. 5-8/9. Londen etc., 1935. Loeb Classical Library.
- Jos.BJ., ed. Loeb* Flavius Josephus, *Bellum Judaicum*. With an English translation by H.S.J. Thackeray. (8 Vol.) Vol. 2-3. London/New York, 1927-28. Loeb Classical Library.

- Jos. Ind., ed. Loeb* *Josephus*. With an English translation by L.H. Feldman. (9 Vol.). Vol. 9 [General Index]. London etc., 1965. Loeb Classical Library.
- Kath. Enc.* *De Katholieke encyclopaedie*. 25 delen. Amsterdam, 1933-1939.
- Kath. Gbk.* *Katholiek gebedenboek. De gebedsschat van de kerk der eeuwen en de vernieuwde liturgie volgens Vaticanum II*. 2e dr. Brugge, 1986.
- Kauffmann/Förstemann* Kauffmann H. en E. Förstemann, *Altdeutsche Personennamen*. Ergänzungsband, Münster, 1968.
- Keller 1909-1913* Keller, O., *Die antike Tierwelt*. 2 Bde. Leipzig, 1909-1913.
- Kerler 1905* Kerler, D.H., *Die Patronate der Heiligen*. Ulm, 1905.
- Kerst., ed. Bormans* Bormans, J.H. (ed.), *Leven van sinte christina de wonderbare*, in oud-dietsche rijmen, naer een perkementen handschrift uit de XIVde of XVde eeuw. Inleiding, aenteekeningen en andere bijvoegsels, voor de eerstemaal uitgegeven door -. Gent, 1850.
- Klein* Klein, E., *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Dealing with the origin of words and their sense development thus illustrating the history of civilisation and culture. 2 delen. Amsterdam etc., 1966-1967.
- Kl. Pauly* *Der kleine Pauly*, Lexikon der Antike. Auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter bearbeitet und herausgegeben von Konrat Ziegler † (und) Walther Sontheimer (und Hans Gärtner). 5 Bde. Stuttgart-München, 1964-1975.
- Kluge* Kluge, F., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 20. Auflage bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin, 1967.
- Kluge 1926* Kluge, F., *Nominale Stammbildungslehre der altgermanischen Dialekte*. 3. Auflage, bearbeitet von L. Sütterlin u. E. Ochs. Halle/S., 1926.

- Kluge/Seebold* Kluge, F., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Auflage unter Mithilfe von M. Bürgisser und B. Gregor völlig neu bearbeitet von E. Seebold. Berlin/New York, 1989.
- Koch 1960* Koch, A.C.F., *Vroegmiddelnederlands ambtelijk proza, Gentse keuren van voor 1240*. Groningen, 1960. (Fontes minores medii aevi).
- Kokkelmans 1982* Kokkelmans, J.J.M.F., *Régistre des noms de lieux du sud de la Belgique, du Luxembourg et du nord de la France*. Mons, 1982.
- Koldewey 1985* Koldewey, A.M., *Der gude Sente Servas*. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen. Assen/Maastricht, 1985. De Geschiedenis van de Kerkschat van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht dl. 1.
- Koreman 1968* Koreman, J., *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*. Assen, 1968. Maaslandse monografieën. (Zie ook: *Stadsrek. Maastricht*)
- Kruisheer 1971* Kruisheer, J.G., *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*. 2 delen. 's-Gravenhage etc., 1971.
- Kuijper 1861* Kuijper, G. - Hz., *Handboek der Mechanische Technologie. Naar het Hoogduitsch van K. Karmarsch*. Deel 1. Leiden, 1861.
- Kuijper 1862* Kuijper, G. - Hz., *Handboek der Mechanische Technologie. Naar het Hoogduitsch van K. Karmarsch*. Deel 2. Leiden, 1862.
- Kurschat* Kurschat, A., *Litauisch-Deutsches Wörterbuch (Thesaurus Linguae Lituaniae)*. Göttingen, 1968.
- Landman 1997* Landman, E.W.M., *Van gasthuis tot ziekenhuis. Een lexicologische studie vanuit cognitief-semantisch perspectief naar een model voor een elektronisch historisch monolinguaal lexicon*. Utrecht, 1997.

- Langlois 1904* Langlois, E., *Tables des noms propres de toute nature compris dans les chansons de geste*. Paris, 1904.
- Leendertz 1899* Leendertz, P.Jr., 'De namen der maanden.' In: *Noord en Zuid* 22 (1899), p. 321-337.
- Lehmann* Lehmann, W., *Gothic Etymological Dictionary*. Based on the third edition of 'Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache' by S. Feist. Leiden, 1986.
- Leupen [1988]* Leupen, P.H.D., 'Heer en stad, stad en heer in de dertiende eeuw.' In: *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*. J.M. Baart, D.H. de Boer e.a. [z.p.], [1988].
- Lewis/Short* [Lewis, C.T. and C. Short], *A Latin Dictionary* founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary. Revised, enlarged, and in great part rewritten by C.T. Lewis. Oxford, [1984, 1st ed. 1879].
- Lexer* Lexer, M., *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. 3 delen. Leipzig, 1872-1878.
- Lex.Ndl.Top.* Künzel, R.E. en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam, 1988. Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut 8.
- Leys 1959a* Leys, O., 'De bij- en beroepsnamen van Germaanse oorsprong in de Westvlaamse oorkonden tot 1225. IV.' In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 35 (1959), p. 139-157.
- Leys 1959b* Leys, O., 'De oudste vrouwenamen in Zuid-Nederland.' In : *Vlaamse vrouwenamen en Hollandse Naamgeving in de Middeleeuwen*. Lezingen gehouden voor de naamkunde-commissie der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen op 24 mei 1959 door dr. O. Leys en dr. J. van der Schaar. Amsterdam, 1959. Bijdragen en mededelingen der Naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen te Amsterdam, XIV.

- Liddell/Scott* *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H.G. Liddell and R. Scott. Revised and augmented throughout by H.S. Jones with the assistance of R. McKenzie and with the co-operation of many scholars. With a Supplement. Oxford, 1968.
- Lieftinck 1954* Lieftinck, G.I., 'Twee dertiende-eeuwse minnedichten in een handschrift van Ter Doest.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 72 (1954), p. 135-139.
- Lievens 1987* Lievens, R., 'Sente Mey(e)!' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 87 (1971), p. 207-213.
- Lindemans 1944a* Lindemans, J., 'Etymologie van Assenede, Assent, Astene'. In: *Feestbundel H.J. van de Wijer (...)*, H. Draye (ed.). Deel I. Leuven, 1944, p. 155-169.
- Lindemans 1944b* Lindemans, J., *Bijdragen tot de Geschiedenis - en de Beteekenis van de - Vlaamsche Persoonsnamen*. 1e reeks. Turnhout, 1944.
- Lindemans 1945* Lindemans, J., 'Toponymische Verschijnselen geografisch bewerkt.' In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 19 (1945), p. 217-318.
- Lindemans 1947* Lindemans, J., *Brabantse persoonsnamen in de XIIIe en de XIVe eeuw*, Leuven, 1947 (*Anthroponymica* I).
- Lindemans 1952* Lindemans, J., *Toponymie van Asse*. Brussel, 1952.
- Lindemans 1959* Lindemans, J., 'De invloed van het Latijn op onze voornamen'. In: *Taal en Tongval* 11 (1959), p. 200-205.
- Van der Linden 1956* Linden, H. van der, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*. Met twee kaarten. Assen, 1956.

- Van der Linden 1990* Linden, H. van der, 'Esselickerwoude anders genaemt Heeren Jacobswoude (ofwel de kritische toetsing van een hoogbejaarde overlevering).' In: *Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok* ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Redactie: J.B. Berns, P.A. Henderikx e.a. met medewerking van M.S. Polak. Hilversum, 1990, p. 225-247.
- Littré* Littré, E., *Dictionnaire de la langue française*. 5 delen. Paris, 1863-1881.
- LLNMA* Fuchs, J.W., Weijers, O. en M. Gumbert-Hepp, *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi*. Woordenboek van het Middeleeuws Latijn van de Noordelijke Nederlanden. Leiden, 1977-.
- Lloyd/Springer* Lloyd, A.L. en O. Springer, *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen*. Band I **a - bezzisto**, Göttingen/Zürich, [1988], Band II **bî - ezzo**, door Albert L. Lloyd, Rosemarie Lühr und Otto Springer†, Göttingen/Zürich [1998].
- LMA* *Lexikon des Mittelalters*, München/Zürich, [1980-].
- Van Loey 1937* Loey, A. van, *Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de XIIIe en XIVe eeuw. Fonologie*. Brussel, 1937
- Van Loey 1947* Van Loey, A., *Middelnederlands leerboek*. Antwerpen, 1947.
- Van Loey 1952* Loey, A. van, 'Een en ander over mnl. *sullen*.' In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1952), p. 919-922.
- Van Loey 1966* Loey, A. van, 'Mnl. wedemaent = widumanoth (N.Tg. 59, 117v.v.).' In: *De Nieuwe Taalgids* 59 (1966), p. 218.
- Van Loey 1976* Loey, A. van, *Scheidbare en onscheidbare werkwoorden hoofdzakelijk in het Middelnederlands. Analytische studiën*. Gent, 1976.

- Van Loey I* Loey, A. van, *Middel nederlandse spraakkunst*. I. Vormleer. 9e druk. Groningen, 1980.
- Van Loey II* Loey, A. van, *Middel nederlandse spraakkunst*. II. Klankleer. 7e herziene uitgave. Groningen, 1976.
- Longnon* Longnon, A., *Les noms de lieu de la France; leur origine, leur signification, leurs transformations*. Publ. par P. Marichal et L. Mirot. Paris, 1920-1929.
- Van Loon 1981* Loon, J. van, *Bijdrage tot de morfeemgeschiedenis en -geografie der Nederlandse toenames*. Kortemark-Handzame, 1981.
- Van Loon 1982* Loon, J. van, 'Antwerpens vroegste geschiedenis in het licht van zijn plaatsnamen.' In: *Bijdragen tot de geschiedenis* 65 (1982), p. 3-39.
- Van Loon 1986* Loon, J. van, *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven/Amersfoort, 1986.
- Van Loon 1987* Loon, J. van, 'De tegenstelling tussen toponiemen op -gem en -kom.' In: *Naamkunde* 19 (1987), p. 148-154.
- LTK* *Lexikon für Theologie und Kirche*. Zweite, neubearbeitete Auflage des kirchlichen Handlexikons. In Verbindung mit Fachgelehrten und mit Dr. Konrad Hofmann als Schriftleiter herausgegeben von Dr. Michael Buchberger Bisschof von Regensburg. 10 delen. Freiburg im Breisgau, 1930-1938.
- Lutg.A., ed. Bormans* Bormans, J.H. (ed.), 'Het leven van sinte Lutgardis, een Dietsch gedicht ten laetste van de tweede helft der XIVe eeuw, naar het oorspronkelijk handschrift van broeder Geraert.' In: *De Dietsche Warande, tijdschrift voor Nederlandsche oudheden, en nieuwere kunst en letteren* 3 (1857), p. 37-67, 132-165, 285-322 en 4 (1858), p. 155-170, 267-302.

- Lutg.K., ed. Van Veerdeghe*
 Veerdeghe, F. van (ed.), *Leven van Sinte Lutgart, tweede en derde boek*. Naar een Kopenhaags handschrift (...). Leiden, 1899.
- Maas 1980*
 Maas, L.H., 'Zuur en zoet in Nederlandse toponiemen.' In: *Naamkunde* 12 (1980), p. 213-227.
- Mackensen [1984]*
 Mackensen, L., *Die Nibelungen. Sage, Geschichte, ihr Lied und sein Dichter*. Stuttgart, [1984].
- Mansion 1924*
 Mansion, J., *Oud-Gentsche naamkunde*. Bijdrage tot de kennis van het Oud-Nederlandsch. 's Gravenhage, 1924.
- Mansion 1935*
 Mansion, J., *De voornaamste bestanddeelen der Vlaamsche plaatsnamen*. 's-Gravenhage, 1935. Nomina Geographica Flandrica, studiën III.
- Mantou*
 Mantou, R., 'Le vocabulaire des actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du comté de Flandre (1250-1350).' In 8 delen met een index verschenen in: *Toponymie en Dialectologie* L - LXVIII (1976-1984/1985). (Er wordt in Romeinse cijfers naar de betreffende jaargang van het tijdschrift verwezen.)
- Mantou 1972*
 Mantou, R., *Actes originaux rédigés en français dans la partie flamingante du comté de Flandre (1250-1350)*. Etude linguistique. Liège, 1972. Werken uitgegeven door de Koninklijke commissie voor toponymie en dialectologie 15.
- Marynissen 1984*
 Marynissen, C., 'Biotere, Poderos, Lenvole, Peersant: Limburgse antroponymische curiosa uit 1280.' In: *Feestbundel voor Maurits Gysseling* (...). W.J.J. Pijnenburg e.a. Leuven 1984, p. 214-221.
- Marynissen 1986*
 Marynissen, C., *Hypokoristische suffixen in Oudnederlandse persoonsnamen inz. de -z- en -l- suffixen*. Gent, 1986.
- Marynissen 1994*
 Marynissen, A., 'Vrouwe en wijf' in het 13de-eeuwse Middelnederlands.' In: *Lingua Theodisca*. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan

- Goossens zum 65. Geburtstag. J. Cajot, L. Kremer en H. Niebaum (red.). 2 Bde. [Münster], [1994]. Bd. I, p. 43-51.
- Marynissen 1995* Marynissen, A., *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands*. Leuven, 1995.
- Marynissen 1996* Marynissen,
- MBA* Aharoni, Y. and M. Avi-Yonah, *The Modern Bible Atlas*. Revised edition. London etc., [1968, 1977].
- McCulloch 1960* McCulloch, F., *Mediaeval Latin and French Bestiaries*. Chapel Hill, 1960. Studies in the Romance Languages and Literatures 32.
- McLintock 1961-1962* McLintock, D.R., 'Die umgelauteten Praeteritopraesentia und der Synkretismus im deutschen Verbalsystem.' In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, Tübingen 1961-1962, p. 271-277.
- Meder 1993* Meder, T., 'Hoofsheid' in 13e-eeuwse Middelnederlandse handschriften.' In: *Spiegel der letteren* 35 (1993), p. 197-225.
- Meertens 1981* Meertens, P.J., *Zeeuwse familienamen*. Zierikzee, 1981. [reprint 1947].
- Meetjesl.Top.* *Meetjeslandse Toponiemen tot 1600*. Bijgeezant door A. de Vos en L. Stockman. Deel II, band 2: Het Houtland: Bellem; verklaard door M. Devos. Deel III, band 1: Het Gentse: Hansbeke; aangevuld en verklaard door J. Luyssaert. Deel III, band 2: Het Gentse: Lovendegem; verklaard en aangevuld door G. Andries. Deel IV, band 1: De Keuren van Eeklo-Lembeke en Kaprijke: Eeklo; aangevuld en verklaard door P. van de Woestijne. [z.p.] 1992-1995. Deel IV Het ambacht Zomergem, band 3: Zomergem; verklaard en aangevuld door lic. Kris Mattheeuws en dr. Magda Devos. Voortzetting van *Meetjeslandse Plaatsnamen van vóór 1600*.
- Meetjesl.Pln.* *Meetjeslandse plaatsnamen van vóór 1600*. Bijgeezant door A. de Vos en L. Stockman. Deel I, band 1: Het ambacht Maldegem: Adegem;

- verklaard door J. Taeldeman. Deel I, band 2 en 3: Het ambacht Maldegem: Maldegem, Sint-Laureins; verklaard door J. Taeldeman. Deel II, band 1: Het Houtland: Aalter; verklaard door M. Devos. Maldegem, 1989-1991. Voortgezet als *Meetjeslandse Toponiemen tot 1600*.
- Menke 1970* Menke, Hubertus, *Die Tiernamen in van den Vos Reynaerde*. Heidelberg, 1970. Beiträge zur Namenforschung. Neue Folge. Beiheft 6.
- Meyer-Lübke* Meyer-Lübke, W., *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Fünfte Auflage. Heidelberg, 1972.
- Mills* Mills, A.D., *A Dictionary of English Place Names*. Oxford/New York, 1991.
- Mis.Rom.* *Missale Romanum*. Ex decreto sacrosancti concilii tridentini restitutum S. Pii V pontificis maximi jussu editum aliorum pontificum cura recognitum a Pio X reformatum et Benedicti XV auctoritate vulgatum. Editio juxta typicam vaticanam. Mediolani, 1939.
- MNhW* Verdam, J., *Middelnederlandsch handwoordenboek*. Onveranderde herdruk en van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben. 's-Gravenhage, [1981, 1e dr. 1932].
- MNhWs* *Verdam Middelnederlandsch handwoordenboek. Supplement* door J.J. van der Voort van der Kleij. Leiden/Antwerpen, 1983.
- Mnl.rec., ed. Braekman* Braekman, W.L. (ed.), *Medische en technische Middelnederlandse recepten*. Een tweede bijdrage tot de Geschiedenis van de Vakliteratuur in de Nederlanden. Gent, 1975.
- MNW* Verwijs, E. en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. 10 delen. 's-Gravenhage, 1885-1952. Deel 9 voltooid door F.A. Stoett. Deel 10 (*Tekstcritiek van J. Verdam en bouwstoffen*) 1e gedeelte (A-F) door W. de Vreese; 2e gedeelte (G-Z) door G.I. Liefstinck.

- Molemans 1973* Molemans, J., 'Adjektivische *er*-afleidingen bij toponiemen.' In: *Naamkunde* 5 (1973), p. 134-159.
- Mon.Belg.* Berlière, Dom Ursmer, e.a., *Monasticon Belge*. Liège, 1890 -.
- Mooijaart 1991* Mooijaart, M., 'Morfologische verandering in het Nederlands van de dertiende tot de zeventiende eeuw - de vorming van vrouwelijke persoonsnamen.' In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 33 (1991), p. 193-213.
- Mooijaart 1992* Mooijaart, M.A., *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*. Utrecht/Leiden, 1992.
- De Moor 1994* Moor, G. de, *Verborg en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)*. Hilversum, 1994.
- Moors 1952* Moors, J., *De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400*. Met 27 kaarten en 57 reproducties. [z.p.], 1952. Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands II.
- Mor.Dogma, ed. Holmber* Holmberg, J. (ed.), *Das Moraliun Dogma Philosophorum des Guillaume de Conches*. Lateinisch, Altfranzösisch und Mittelniederfränkisch. Uppsala etc., [1929].
- Morlet 1967* Morlet, M.-Th., *Etude d'Anthroponymie Picarde*. Les noms de personne en Haute-Picardie aux XIIIe, XIVE, XVe siècles. Paris, 1967.
- Morlet 1968* Morlet, M.-Th., *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIIe siècle*. I. - Les noms issus du germanique continental et les créations gallo-germaniques. Paris, 1968.
- Morlet 1972* Morlet, M.-Th., *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIIe siècle*. II. - Les noms latins ou transmis par le latin. Paris, 1972.

- Morlet 1985* Morlet, M.-Th., *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule*. III.- Les noms de personne contenus dans les noms de lieux. Paris, 1985.
- Morlet [1991]* Morlet, M.-Th., *Dictionnaire étymologique des noms de famille*. Paris, [1991].
- Muller 1884* Muller, J.W., *De oude en de jongere bewerking van den Reinaert. Bijdrage tot de critiek der beide Reinaert-gedichten*. Amsterdam, 1884.
- Muller 1890* Muller, J.W., 'Braeuwen - breeuwen (Rein. I,2892).' In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 9 (1890), p. 220-231.
- Muller 1901* Muller, S.Hz., 'Het oude register van graaf Florens.' In: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 22 (1901), p. 91-357.
- Nat.Bl., ed. Verwijs* Verwijs, E. (ed.), Jacob van Maerlant's *Naturen bloeme*. [z.p.], 1980. [reprint 1878].
- Nat.Hist., ed. Mayhoff* Mayhoff, C. (ed.), C. Plini Secundi, *Naturalis Historiae libri XXXVII. Post LvdoVICI Iani obitvm recognovit et scriptvrae discrepantia adiecta itervm edidit* -. 6 delen. [z.p.], 1909.
- Nat.Rer.* Boese, H. (ed.), Thomas Cantimpratensis, *Liber de natura rerum*. Editio princeps secundum codices manuscriptos. Teil I: Text. Berlin/New York, 1973.
- NBG-bijbel* *Bijbel met deuterocanonieke of apocriefe boeken*. Vertaling in opdracht van het Nederlands bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies. Haarlem/Brussel, 1989.
- NBG-lijst* *Bijbelse namen*. Lijst van bijbelse persoons- en plaatsnamen. 5e dr. Haarlem/Brussel, 1988.

- NDE* Dauzat, A., Dubois, J. en H. Mitterand, *Nouveau dictionnaire étymologique et historique*. Paris, [1964].
- Ned.Misb.* *Nederlandsch Misboek* bevattende al de missen en alle gebeden van het Romeinsch missaal. Bewerkt door de Benedictijnen der abdij Affligem. Utrecht/Nijmegen, [1931].
- Nholl.chart., ed. Vangassen*
Vangassen, H. (ed.), *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Noordhollandse charters*. [z.p.], 1964. Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands VIII.
- Niermeyer* Niermeyer, J.F., *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. (...) Composuit -, perficiendum curavit C. van de Kieft. Leiden, 1976.
- Van den Nieuwenhuizen 1976*
Nieuwenhuizen, J. van den, *Oorkondenboek van het Sint-Elizabethspitaal te Antwerpen (1226-1355)*. Brussel, 1976. Académie Royale de Belgique: Commission Royale D'Histoire / Koninklijke Academie van België: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis.
- Nischik 1986* Nischik, T.-M., *Das volkssprachliche Naturbuch im späten Mittelalter. Sachkunde und Dinginterpretation bei Jacob van Maerlant und Konrad von Megenberg*. Tübingen, 1986.
- Nolet/Boeren* Nolet, W. en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*. Amsterdam, 1951.
- Notermans 1927* Notermans, J., 'Her Hessel, der Custenaer.' In: *Tijdschrift voor taal en letteren* 15 (1927), p. 205-214.
- OBA* May, H.G. (ed.), *Oxford Bible Atlas*. 3e dr. New York (etc.), 1984.
- OEDA* *New English Dictionary on historical principles*. Ed. by J.A.H. Murray [a.o.]. 52 Vol. Oxford, 1884-1928. *Supplement*, 2 Vol. Oxford 1933.

- OLD* Glare, P.G.W. (ed.), *Oxford Latin Dictionary*. Oxford, [1990].
- Onions* Onions, C.T., *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Edited by - with the assistance of G.W.S. Friedrichsen and R.W. Burchfield. Oxford, [1969].
- Oorkondenb.* *Holl.Zeel.Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. I. Eind van de 7e eeuw tot 1222 door A.C.F. Koch. 's-Gravenhage, 1970. II. 1222 tot 1256 door J.G. Kruisheer. Assen/Maastricht, 1986. III. 1256 tot 1278 door J.G. Kruisheer. Assen/Maastricht, 1992. IV. 1278-1291 door J.G.H. Kruisheer. Assen, 1996. Index van namen op de delen I en II door J.W.J. Burgers en J. Sparreboom. Assen/Maastricht, 1988. Index van namen op de delen I, II en III door P.J.J. Moors waarin opgenomen index van namen op de delen I en II door J.W.J. Burgers en J. Sparreboom. Assen, 1998.
- Van Osta 1992* Osta, W. van, 'Donk: semantisch en etymologisch.' In: *Naamkunde* XXIV (1992), p. 87-115.
- Van Osta 1994* Osta, W. van, 'Lo, looi, looien en verwanten'. In: *Naamkunde* 26 (1994) p. 155-199.
- Van Osta 1996* Osta, W. van, 'Drecht en drecht-namen'. In: *Naamkunde* 28 (1996), p. 51-77.
- Palmboom 1995* Palmboom, E.N., *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht : een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)*. Hilversum, 1995. (Amsterdamse historische reeks. Grote serie, dl. 20)
- Van Passen 1962* Passen, R. van, *Toponymie van Kontich en Lint*. Gent, 1962. Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde: VIe Reeks - Bekroonde werken - Nr 86.

- Van Passen 1966* Passen, R. van, 'Het toponiem Koppenol.' In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 42 (1966), p. 91-103.
- Paul 1969* Paul, H., *Mittelhochdeutsche Grammatik*. 20. Auflage von H. Moser und I. Schröbler. Tübingen, 1969.
- Pauly* *Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearb. begonnen von G. Wissowa; fortgef. von W. Kroll und K. Mittelhaus, unter Mitw. zahlreicher Fachgenossen hrs. von K. Ziegler, W. Kroll und K. Witte. I. Reihe, 24 Bde; II. Reihe, 10 Bde. [met verscheidene supplementdelen]. Stuttgart/München, 1894-1972.
- P.C.Jos.* Josephus, *The Jewish War*. Translated by G.A. Williamson. Revised with a new introduction, notes and appendixes, by E.M. Smallwood. [Harmondsworth], [1981]. Penguin Classics.
- Perc., ed. Hilka* *Der Percevalroman (li contes del graal) von Christian von Troyes*. Unter Benutzung des von G. Baist nachgelassenen handschriftlichen Materials herausgegeben von A. Hilka. Halle (Saale), 1932.
- Philippa 1989* Philippa, M., *Koffie, kaffer en katoen*. Arabische woorden in het Nederlands. Amsterdam, 1989.
- Philippen 1918* Philippen, L.J.M., Pr., *De begijnhoven. Oorsprong, Geschiedenis, Inrichting*. Antwerpen, 1918.
- Pijnenburg 1980* Pijnenburg, W.J.J., *Bijdrage tot de etymologie van het oudste Nederlands*. Eindhoven, 1980.
- Pijnenburg 1983* Pijnenburg, W.J.J., 'Een westfrankische bunzing.' In: *Leuvense bijdragen* 72 (1983), p. 437-458.
- Pijnenburg 1984* Pijnenburg, W.J.J., 'Sijn vel dat es ru ghehart. De etymologie van mnl. zale 'zeehond'.' In: *Feestbundel voor Maurits Gysseling (...)*. W.J.J. Pijnenburg e.a. Leuven, 1984, p. 284-292.

- Pijnenburg 1988* Pijnenburg, W.J.J., 'Sinterklaas van Oudenbiezen'. In: *Naamkunde* 20 (1988), p. 24-36.
- Pijnenburg 1989* Pijnenburg, W.J.J., 'Palatalisering, medialisering en ronding in het Vroegmiddelnederlands.' In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 29 (1989), p. 151-161.
- Pijnenburg 1990* Pijnenburg, W.J.J., 'De k van varken. De geschiedenis van een etymologie.' In: *100 jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands*. A. Moerdijk, W. Pijnenburg, P. van Sterkenburg (red.). 's-Gravenhage 1990, p. 421-447.
- Pijnenburg 1993* Pijnenburg, W.J.J., 'Honderd jaar *-achtig*. Over de wording van een samengesteld suffix.' In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 37 (1993), p. 33-48.
- Pijnenburg 1997* Pijnenburg, W.J.J., 'Superlatieven.' In: *Taal en tijd en ruimte*. Voor Cor van Bree bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde en Taalvariatie aan de Vakgroep Nederlands van de RU Leiden. A. van Santen en M. van der Wal (red.). Leiden, 1997, p. 57-63. Stichting Neerlandistiek te Leiden 4.
- Pijnenburg e.a.* Pijnenburg, W.J.J., Smits, J.W. en J.J. v.d. Voort v.d. Kleij, 'Mnl. *tsimadze*'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 92 (1976) p. 20-32.
- Pijnenburg/Van der Voort van der Kleij* Pijnenburg, W.J.J. en J.J. van der Voort van der Kleij, *Woordenboek Middelnederlands*. Utrecht/Antwerpen, [1984].
- Pijnenburg/Schoonheim* Pijnenburg, W.J.J. en T.H. Schoonheim, *Middelnederlands lexicon*, Amsterdam 1997.
- Pinney [1964]* Pinney, R., *The Animals in the Bible*. The Identity and Natural History of all the Animals Mentioned in the Bible. With a Collection of Photographs

of Living Species Taken in the Holy Land by the Author.
Philadelphia/New York, [1964].

- Plin., ed. Loeb* *Pliny Natural History* in ten volumes. Translated by H. Rackham (Dln. I, II, III, IV, V, IX), W.H.S. Jones (Dln. VI, VII, VIII), D.E. Eichholz (Dl. X). Cambridge (Massachusetts)/London, [1939 - 1989].
- De Poerck 1951* Poerck, G. de, *La draperie médiévale en Flandre et en Artois*. Technique et terminologie. 3 delen. Brugge, 1951.
- Polomé 1983* Polomé, E.C., 'The problem of etymological dictionaries: the case of German.' In: *The Journal of Indo-European Studies* 11 (1983), p. 45-58.
- Pope 1934* Pope, M.K., *From Latin to Modern French with Especial Consideration of Anglo-Norman Phonology and Morphology*. [z.p.], 1934
- Quak 1998* Quak, A., 'Met staden'. In: *Mededelingenblad van de Vereniging van Oudgermanisten* 12 (1998), 1, p. 27.
- Van Reenen/Mulder* Reenen, P. van en M. Mulder, 'Een gegevensbank van 14de-eeuwse middelnederlandse dialecten op computer: de klinkers van het werkwoord zullen. In: *Corpusgebaseerde woordanalyse* 1992, p. 129-161.
- Van Reenen/Wattel* Reenen, P. van en E. Wattel, 'De Uitspraak van /s/ en /z/ voor Klinker in het Nederlands: Zes Eeuwen Variatie.' In: *De Binnenbouw van het Nederlands*. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper. H. Bennis en J.W. de Vries (red.). Dordrecht, 1992, p. 291-309.
- Rein., ed. Hellinga* Hellinga, W.Gs. (ed.), *Van den vos reynaerde. I Teksten*. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500. Zwolle, 1952.
- Rein., ed. Lulofs* Lulofs, F. (ed.), *Van den vos Reynaerde*. De tekst kritisch uitgegeven, met woordverklaring en tekstkritische aantekeningen door - (...) met een ten geleide van dr. W.P. Gerritsen (...). Groningen, [1985].

- Reinout, ed. Diermanse* Diermanse, P.J.J. (ed.), *Renout van Montalbaen: de Middelnederlandsche fragmenten en het Middelnederduitsche fragment*. Leiden, 1939.
- Rek.Dordr., ed. Burgers/Dijkhof* Burgers, J.W.J. en E.C. Dijkhof (ed.), *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287*. Hilversum, 1995. Apparaat voor de geschiedenis van Holland 11.
- Renaut, ed. Verelst* Verelst, Ph. (ed.), *Renaut de Montauban*. Edition critique du ms. de Paris, B.N., fr. 764 (R). Gent, 1988. Rijksuniversiteit te Gent - werken uitgegeven door de faculteit van de letteren en de wijsbegeerte 175e aflevering.
- Rentenaar 1964* Rentenaar, R., 'Wendelnesse. Bijdrage tot de ontginningsgeschiedenis van de westelijke Langstraat.' In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 40 (1964), p. 73-97.
- Rentenaar 1971* Rentenaar, R. (ed.), *Van Swindens Vergelijkingstafels van Lengtematen en Landmaten*. Uitgegeven en ingeleid door -. 2 delen. Wageningen, 1971.
- Rentenaar [1984]* Rentenaar, R., *Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponymie*. [z.p.], [1984].
- ReyRey, A. e.a.,* *Dictionnaire historique de la langue Française*. (nouvelle édition. 2 delen. Paris, 1993.
- Rijmb., ed. David* David, J. (ed.), *Rymbybel van Jacob van Maerlant*. Met voorrede, varianten van hss., aanteekeningen en glossarium, op last van het gouvernement en in naem der koninklyke akademie van wetenschappen, letteren en fraeye kunsten, voor de eerste mael uitgegeven door -. 3 delen in 4 banden. Brussel, 1858-1859.

- Roelandts 1966* Roelandts, K., 'Familiarismen met anorganische consonant (Types *Jakke, Witte, Pelle* enz.). In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 1966, p. 213-298.
- Roelandts 1989* Roelandts, K., *Expressiviteit en Taalverandering*. Verzameling opstellen de auteur aangeboden bij zijn zeventigste verjaardag. Leuven, 1989. Nomina Geographica Flandrica. Studiën XIV
- Roelandts [1989]* Roelandts, K., 'Nordische Einflüsse auf die altflämische Namengebung.' In: *Studia Onomastica*. Festschrift till Thorsten Andersson der 23 Februar 1989. Stockholm, [1989], p. 303-311.
- Roisin 1947* Roisin, S., *L'hagiographie cistercienne dans le diocèse de Liège au XIIIe siècle*. Louvain/Bruxelles, 1947. Université de Louvain, Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie 3e Série, 27e Fascicule.
- Ryckaert 1991* Ryckaert, M., *Historische stedenatlas van België. Brugge*. Brussel, 1991.
- Samplonius 1989* Samplonius, K., 'Biljoen'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 29 (1989), p. 187-195.
- Van de Sande Bakhuyzen 1881*
Sande Bakhuyzen, W.H. van de, 'Aanteekeningen op Der Naturen Bloeme.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 1 (1881), p. 191-219, 261-280.
- Van de Sande Bakhuyzen 1882*
Sande Bakhuyzen, W.H. van de, 'Aanteekeningen op Der Naturen Bloeme.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 2 (1882), p. 81-117.
- Sanders 1978* Sanders, W., 'Albertus Magnus und das Rheinische.' In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 42 (1978), p. 402-454.
- Van der Schaar* Schaar, J. van der, *Woordenboek van voornamen*. Utrecht/Antwerpen, [1964,1981]. Prisma Pocket.

- Van der Schaar 1953* Schaar, J. van der, *Uit de wordingsgeschiedenis der Hollandse doop- en familienamen*. Assen, 1953.
- Van der Schaar 1959* Schaar, J. van der, 'De Hollandse naamgeving in de middeleeuwen en haar maatschappelijke achtergronden.' In : *Vlaamse vrouwenamen en Hollandse Naamgeving in de Middeleeuwen*. Lezingen gehouden voor de naamkunde-commissie der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen op 24 mei 1959 door dr. O. Leys en dr. J. van der Schaar. Amsterdam, 1959. Bijdragen en mededelingen der Naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen te Amsterdam, XIV.
- Schieb 1952* Schieb, G., 'Al, alein(e), an(e) im Konzessivsatz. Ein Beitrag zur Veldekekritik.' In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 74 (1952), p. 268-285.
- Schiller/Lübben* Schiller, K. en A. Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. 6 delen. Wiesbaden/Münster, [1969]. [Reprint 1881].
- Schlaug 1955* Schlaug, W., *Studien zu den altsächsischen Personennamen des 11. und 12. Jahrhunderts*. Lund-Kopenhagen, 1955.
- Schlaug 1962* Schlaug, W., *Die altsächsischen Personennamen vor dem Jahre 1000*. Lund-Kopenhagen, 1962.
- Schlegel 1857-1858* Schlegel, H., *Handleiding tot de beoefening der Dierkunde*. 2 delen. Breda, 1857-1858.
- Schlegel 1860-1862* Schlegel, H., *Natuurlijke historie van Nederland*. 3 delen. Haarlem, 1860-1862.
- Schneider 1967* Schneider, O., *In C. Plini secundi Naturalis Historiae libros indices*. Hildesheim, 1967.

- Schönfeld 1955* Schönfeld, M., *Nederlandse waternamen*. Amsterdam, 1955. Bijdragen en mededelingen der naamkunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam VI.
- Schönfeld [1970]* Loey, A. van, *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*. Klankleer, vormleer, woordvorming. 8e druk. Zutphen, [1970].
- Schönfeld 1980* Schönfeld, M., *Veldnamen in Nederland*. Ongewijzigde herdr. van de 2e uitg. 1950. Arnhem, 1980.
- Schoonheim 1992a* Schoonheim, Tanneke, 'The description of names in the *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*'. In: *Nordiske Studier i Leksikografie*. Oslo, 1992, p. 200-209.
- Schoonheim 1992b* Schoonheim, Tanneke, 'The vocabulary of the Glossarium Bernense. Some aspects of the use of a wordlist as source material for a historical dictionary'. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 36 (1992), p. 131-139.
- Schoonheim 1993* Schoonheim, T.H., 'Names and Words, side by side in the *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*.' Te verschijnen in: *Proceedings of the XVIIIth International Congress of Onomastic Sciences*, Trier, 1993.
- Schoonheim 1997* Schoonheim, Tanneke, 'Enkele mogelijke gevallen van naamsverwarring in de dertiende eeuw'. In: *Leven in de Oudgermanistiek*. Leiden, 1997, p. 62-66.
- Schoonheim/Van Dalen-Oskam* Schoonheim, T. en K. Van Dalen-Oskam, 'Golda, sigilata, solis en _rsmes.' In: *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*. W.P. Gerritsen, A. van Gijsen en O.S.H. Lie (ed.). Hilversum, 1991, p. 153-155.
- De Schryver [1936]* Schryver, H. de, *De oude landmaten in Vlaanderen*. Derde druk. Brussel, [1936].

- Schützeichel* Schützeichel, R., *Althochdeutsches Wörterbuch*. Tübingen, 1969.
- Schwegler 1867-1872* Schwegler, A., *Römische Geschichte*. 3 Bde. Tübingen, 1867-1872. Bd. I.
- Seebold* Seebold, E., *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch der germanischen starken Verben*. The Hague/Paris, 1970.
- Sehrt 1916* Sehrt, E.H., *Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion* Und. Göttingen/Baltimore, 1916. Hesperia (Schriften zur germanischen Philologie) 8.
- Sehrt 1918* Sehrt, E., 'Die Form *inde* im Mittelfränkischen.' In: *Modern Language Note* 13 (1918), p. 215-217.
- Serrure 1858* Serrure, C.P., 'De beer Wisselau.' In: *Vaderlandsch museum voor Nederduitse letterkunde, oudheid en geschiedenis*. C.P. Serrure. Deel 2. Gent, 1858, p. 253-284.
- Servas, ed. Frings/Schieb* Frings, Th. en G. Schieb (ed.), *Sente Servas Sanctus Servatius*. Halle, 1956. Die epischen Werke des Heinric van Veldeken I.
- De Seyn* Seyn, E. de, *Geschied- en aardrijkskundig woordenboek der Belgische gemeenten*. Tweede, bijgewerkte uitgave. 2 delen. Turnhout, [z.j.].
- Sig.Ars Lect., ed. Kneepkens/Reijnders* Kneepkens, C.H. en H.F. Reijnders (ed.), *Magister Siguinus Ars Lectoria*. Un art de lecture à haute voix du onzième siècle. Edition critique sous la direction de Joseph Engels. Leiden, 1979.
- Slicher van Bath 1947* Slicher van Bath, B.H., 'Nederlandsche woorden in Latijnsche oorkonden en registers tot 1250.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 65 (1947), p. 38-53 en p. 119-147.
- Slicher van Bath [1987]* Slicher van Bath, B., *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850*. [z.p.], [1987].

- De Smet 1976* Smet, E. de, 'De bezittingen van het rijke gasthuis te Eeklo.' In: *Appeltjes van het meetjesland 27* (1976).
- De Smet/Gysseling* Smet, G. de en M. Gysseling, 'Die niederfränkischen Tristan-Bruchstücke. Cod. Vind. Der. Nova 3968.' In: *Studia Germanica Gandensia 9* (1967), p. 197-234.
- Splett 1993* Splett, Jochen, *Althochdeutsches Wörterbuch*, 3 Bde. Berlin/New York, 1993.
- Stadsrek.Maastr., ed. Koreman* Koreman, J. (ed.), *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400*. Assen, 1968.
- Stallaert* Stallaert, K., *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*. 2 delen. Leiden, 1890.
- Stallaert/Debrabandere* Debrabandere, F., *Stallaerts glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamse, Brabantse en Limburgse bronnen*. Voortgezet en bewerkt door -. [Handzame], 1974.
- Starck/Wells* Starck, T. und J.C. Wells, *Althochdeutsches Glossenwörterbuch*. (Mit Stellennachweis zu sämtlichen gedruckten althochdeutschen und verwandten Glossen). Heidelberg, [1971].
- St.-Denis 1947* Saint-Denis, E. de, *Le vocabulaire des animaux marins en latin classique*. Paris, 1947.
- Steinmeyer/Sievers* Steinmeyer, E. en E. Sievers (ed.), *Die althochdeutschen Glossen*. 5 delen. [Dublin/Zürich], [1968-1969]. [reprint 1879-1922].
- Van Sterkenburg 1975* Sterkenburg, P.G.J. van, *Het glossarium Harlemense*. Een lexicologische bijdrage tot de studie van de Middelnederlandse lexicografie. 's-Gravenhage, 1975. Monumenta Lexicographica Neerlandica, reeks III, dl. 1.

- Van Sterkenburg 1981* Sterkenburg, P.G.J. van, '(Mnl.) muishond, een naam voor de wezel en de bunzing?' In: *Studies voor Damsteegt (...)*. Leiden, 1981, p. 195-205.
- Stevens 1988* Stevens, A. 'De oudste plaatsnamen van de gemeente Tongeren'. In: J. Helsen e.a. *2000 Jaar Tongeren*, Hasselt 1988.
- Stoett* Stoett, F.A., *Middelnederlandsche spraakkunst*. 3e herziene druk. 's-Gravenhage, 1977 [1e dr. 1923].
- Stoke, ed. Huydecoper* Huydecoper, B., *Rijmkronijk van Melis Stoke* met historie- oudheid- en taalkundige aanmerkingen door -. 3 delen. Leiden, 1777.
- Strubbe/Voet* Strubbe, E.I. en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen/Amsterdam, 1960. (Ook de herdruk van 1991).
- Suolahti 1909* Suolahti, H., *Die deutschen Vogelnamen*. Eine wortgeschichtliche Untersuchung. Strassburg, 1909.
- Tavernier-Vereecken 1968* Tavernier-Vereecken, C., *Gentse naamkunde van ca. 1000 tot 1253*. Een bijdrage tot de kennis van het oudste Middelnederlands. Z.p., 1968. Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands XI.
- Textiellex.* *Textiellexicon. Verklarend weeftechnisch woordenboek*. Eindredactie: J.M. Diehl, A.J. de Graaf en D. de Jonghe. Uitgave: Textielcommissie Musea. Commissie tot behoud van het museaal textielbezit, Amsterdam, 1991.
- Theol.Wbk.* *Theologisch woordenboek*. Onder hoofdredactie van H. Brink O.P. Roermond/Maaseik, 1952.
- Thorndike [1923]* Thorndike, L., *A history of magic and experimental science during the first thirteen centuries of our era*. Vol. I-II. New York, [1923].

- Timmers [1987]* Timmers, J.J.M., *Christelijke symboliek en iconografie*. Zesde druk. [Houten], [1987].
- De Tollenaere 1961* Tollenaere, F. de, 'Mnl. en Nndl. BÂGEN(I), BÂGEL(I), B(EH)ÂGEN(I), VERBÂGEN(I) en B_GEN(II), B_GEL(II), BEH_GGEN(II), VERB_GEN(II).' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 78 (1961), p. 32-49.
- De Tollenaere 1983* Tollenaere, F. de, 'muishond', naam voor de wezel.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 99 (1983), p. 168-185.
- De Tollenaere 1990* Tollenaere, F. de, 'Van zee-, zeel- en zaalhonden.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 106 (1990), p. 249-261.
- Des Tombe 1897* Tombe, I.W. des, *Het geslacht van Renesse van den oorsprong tot 1430*. 's-Gravenhage, 1897.
- Toorians 1995* Toorians, L., 'Nogmaals 'Walewein van Melle' en de Vlaams-Keltische contacten.' In: *Queeste* 1 (1995), p. 97-112.
- Top.Atl.* *Grote Topografische Atlas van Nederland*. 4 delen. [Groningen], [1987].
- Top.Atl.B.* *Topografische Atlas België. Belgique Atlas Topographique*. Nationaal Geografisch Instituut / Institut Géographique National. [z.p.], [1992].
- Top.krt. 25* *Topografische kaart van België. 25. Hasselt*. Nationaal Geografisch Instituut, Brussel, [1976-1985].
- Top.krt. 26* *Topografische kaart van België. 26. Rekem*. Nationaal Geografisch Instituut, Brussel, [1975-1985].
- Top.krt. 33* *Topografische kaart van België. 33. St.-Truiden*. Nationaal Geografisch Instituut, Brussel, [1980].
- Top.krt. 34* *Topografische kaart van België. 34. Tongeren*. Nationaal Geografisch Instituut, Brussel, [1977-1986].

- Top.Wbk.* Gysseling, M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Met indices door Dom F. Rommel. Z.p., 1969. 2 delen. Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands VI, I-II.
- Trio 1990* Trio, P., *De Gentse broederschappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen*. Gent, 1990. Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent XVI.
- Trio 1993* Trio, P., *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*. Leuven, 1993.
- Trist., ed. Defourques* Beroul. *Le roman de Tristan, poème du XIIIe siècle* édité par E. Muret. 4me éd. revue par L.M. Defourques. Paris, 1969.
- Trist., ed. Wind* Wind, B.H. (ed.), *Thomas. Les fragments du roman de Tristan, poème du XIIIe siècle*. Genève/Paris, 1960.
- Trommius* Trommius, A., *Nederlandse concordantie van de bijbel*. 24e dr. bewerkt naar de originele uitgave. Den Haag, [1988].
- Tummers 1962* Tummers, P.L.M., *Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen*. Assen, 1962.
- Ulrix/Paquay* Ulrix, E. en J. Paquay, *Zuidlimburgse plaatsnamen. Exerpten XIVe - XVIe eeuw*. Leuven/Brussel, 1932.
- Verdam 1886* Verdam, J., 'Dietsche verscheidenheden.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 6 (1886), p. 47-69.
- Verhoeff 1983* Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam, 1983. Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, dl. 3.

- Verhulst 1958* Verhulst, A.E., *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw)*. Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grootgrondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen. Brussel, 1958. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren, verhandeling nr 30.
- Verhulst 1968* Verhulst, A.E., 'De grafelijke burchten.' In: *Spiegel Historiae* 3 (1968), p. 195-202.
- Verhulst/Gysseling 1962* Verhulst, A.E. en M. Gysseling, *Le compte général de 1187 connu sous le nom de 'Gros brief' et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle*. Brussel, 1962.
- Vier Ambachten* 'Over den Vier Ambachten'. 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk. Redactie: A.M.J. de Kraker, H. Van Royen, M.E.E. De Smet. Kloosterzande, 1993.
- Voc. Cop. (A. L. 10)* *Vocabularius copiosus et singularis vnus ex duiersis diligentissime theutonicatus*. [Leuven: Johannes de Westphalia, c. 1483]. Ex. Den Haag, Kon. Bibl.
- Vollst.Heil.Lex.* Stadler, J.E., *Vollständiges Heiligen-Lexikon*. 5 Bde. Hildesheim/New York, 1975. [reprint Augsburg, 1861].
- Van der Voort 1993* Voort, M. van der, *Van serpentes met venine*. Jacob van Maerlant's boek over slangen hertaald en van herpetologisch commentaar voorzien. Hilversum, 1993.
- De Vries* Vries, J. de, *Nederlands etymologisch woordenboek*. Met aanvullingen, verbeteringen en woordregisters door F. de Tollenaere [m.m.v.] M. Hogenhout-Mulder. Leiden, 1971.
- De Vries 1892* Vries, M. de, 'Middelnederlandsche mengelingen.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 2 (1892), p. 132-174.

- De Vries/De Tollenaere* Vries, J. de en F. de Tollenaere, *Etymologisch woordenboek*. - met medewerking van A.J. Persijn. z.p., [1991].
- De Vries/De Tollenaere [1997]* Vries, J. de en F. de Tollenaere, *Etymologisch Woordenboek*. Met medewerking van A.J. Persijn. [Utrecht], [1997].
- Vulg.* *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Versionem*. [Dritte verbesserte Auflage.] Deutsche Bibelgesellschaft: Stuttgart, [1983].
- Warlop 1968* Warlop, E., *De Vlaamse adel voor 1300*. 2 delen in 3 banden. Handzame, 1968.
- WDO* *Woordenboek der Oudheid*. Encyclopedisch overzicht van de Grieks-Romeinse wereld, het oude nabije oosten, het oude Egypte, het vroege christendom. Samengesteld onder redactie van J. Nuchelmans, J.H. Brouwers, M.A. Beek e.a. 3 delen. Bussum, [1976-1986].
- Weekley* Weekley, E., *An Etymological Dictionary of Modern English*. With a new biographical memoir of the author by M. Weekley. 2 delen. New York, [1967].
- Werner [1963]* Werner, R., *Der Beginn der römischen Republik*. *Historisch-chronologische Untersuchungen über die Anfangszeit der libera res publica*. Wien, [1963].
- Van Werveke 1946* Werveke, H. van, 'De koopman-ondernemer en de ondernemer in de Vlaamsche lakennijverheid van de middeleeuwen.' In: *Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor wetenschappen, letteren en schoone kunsten van België, Klasse der letteren* 7 (1946), p. 5-26.
- Westermann* Stier, H.E. e.a., *Westermann. Grosser Atlas zur Weltgeschichte*. [Braunschweig], [1988].

- Westgeest [z.j.]* Westgeest, J.P., *Benamingen van muziekinstrumenten in het Middelnederlands*. doktoraalskriptie Nederlandse taal- en letterkunde Leiden. Typoscript.
- White 1954* White, T.H., *The Book of Beasts*. Being a Translation from a Latin Bestiary of the Twelfth Century. London, 1954.
- Willaert 1984* Willaert, F., *De poëtica van Hadewijch in de Strofische Gedichten*. Utrecht, 1984
- Will.-bijb.* *De Bijbel*, uit de grondtekst vertaald. Willibrord vertaling. [Waraan toegevoegd de deutero-kanonieke of apocriefe boeken.] Boxtel, 1981.
- Willemsen 1996* Willemsen, A., 'Van allen spele = Caetsen ofte colffven.' In: *Madoc* 10 (1996), p. 91-100.
- Willeram, ed. Sanders* Sanders, W. (ed.), *(Expositio) Willerammi Eberspergensis abbatis in Cantici Cantorum*. Die Leidener Handschrift. München, 1971.
- Wilmanns 1899-1911* Wilmanns, W., *Deutsche Grammatik: gotisch, alt-, mittel- und neuhochdeutsch*. 3 delen in 4 banden. Strassburg, 1899-1911.
- Te Winkel 1913* Winkel, J. te, 'Het rendier in Maerlant's Naturen Bloeme.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 32 (1913), p. 68-70.
- Wiseman 1956* Wiseman, D.J., *Chronicles of Chaldean kings (626-556 B.C.) in the British Museum*. London, 1956.
- WNT* *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 29 delen. 's-Gravenhage/Leiden, 1882 - Leiden, 1998.
- WP* *Grote Winkler Prins*. Encyclopedie in twintig delen. Hoofdredactie A.J. Wiggers e.a. 20 delen. 7e dr. Amsterdam/Brussel, 1974-1976.

- WP2* *Geïllustreerde encyclopaedie; woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid.* Onder hoofdredactie van A. Winkler Prins. 2e herz. en verm. uitg. 16 delen. Amsterdam 1884-1888.
- WP6* *Winkler Prins Encyclopaedie.* Hoofdredactie E. de Bruyne e.a. 18 delen. suppl. 6e dr. Amsterdam/Brussel, 1947-1955.
- WPDier.* *Winkler Prins. Encyclopedie van het dierenrijk.* Samengesteld onder leiding van M. Burton en H. Friedhoff. 6 delen. Amsterdam/Brussel, 1973-1975.
- WPHist.* *Historische Winkler Prins.* Hoofdredactie Ph. de Vries, Th. Luykx. Amsterdam/Brussel, 1957-1959.
- WPMWinkler Prins.* *Medische Encyclopedie in 7 delen.* Amsterdam/Brussel, 1980-1981.
- WVD* *Woordenboek van de Vlaamse dialecten.* Door M. Devos, H. Ryckeboer e.a. Deel I -. Tongeren, 1979 -.
- Wyckoff 1967* Wyckoff, D., *Albertus Magnus. Book of Minerals.* Oxford, 1967.
- Wyffels 1958a* Wyffels, C., *Een XIIIde eeuwse gerechtszaak (1290-1296). De erfenis van Jan van den Beurse, poorter van Brugge († 1270).* [z.p.], 1958. Handelingen van de koninklijke commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België dl. XIX, afl. III.
- Wyffels 1958b* Wyffels, C., "'cracht" en "(veel)voude cracht" als strafbeding in Brugse rechtsteksten.' In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Émulation te Brugge* 95 (1958), p. 59-64.
- Wyffels 1967* Wyffels, C., 'Contribution à l'histoire monétaire de Flandre au XIII siècle.' In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 45 (1967), p. 1113-1141.

- Wyffels 1971* Wyffels, C., *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319)*. 2 delen. Brussel, 1971. Académie Royale de Belgique, Commission d'Histoire: Collection de chroniques belges inédites et de documents inédits relatifs à l'histoire de la Belgique.
- Yperm.Med., ed. Elaut* Elaut, L. (ed.), *De medicina van Johan Yperman*. Naar het Middelnederlands hs. 15624-41 (14e eeuw) uit de koninklijke bibliotheek te Brussel. Gent/Leuven, 1972.
- Zander* Encke, F., G. Buchheim en S. Seybold, *Zander. Handwörterbuch der Pflanzennamen*. 14., neubearbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart Ulmer, [1993].

14. Lijst van afkortingen van bijbelboeken

14.1 Het Oude Testament

Gn	Genesis	2 Kr	2 Kronieken	Da	Daniël
Ex	Exodus	Ezr	Ezra	Hos	Hosea
Lv	Leviticus	Neh	Nehemia	Jl	Joël
Nu	Numeri	Est	Ester	Am	Amos
Dt	Deuteronomium	Job	Job	Ob	Obadja
Joz	Jozua	Ps	Psalmen	Jon	Jona
Ri	Richteren	Spr	Spreuken	Mi	Micha
Rt	Ruth	Pr	Prediker	Nah	Nahum
1 S	1 Samuël	Hl	Hooglied	Hab	Habakuk
2 S	2 Samuël	Js	Jesaja	Sef	Sefanja
1 K	1 Koningen	Jr	Jeremia	Hag	Haggai
2 K	2 Koningen	Kl	Klaagliederen	Zach	Zacharia
1 Kr	1 Kronieken	Ez	Ezechiël	Mal	Maleachi

14.2 Apocriefen

Tob	Tobit	Sir	De wijsheid van	Bel	Daniël; Bel en de
Jdt	Judit		Jezus Sirach		slang
Est	Ester	Bar	Baruch	Man	Het gebed van
1 Mak	1 Makkabeeën	Az	Daniël; het gebed		Manasse
2 Mak	2 Makkabeeën		van Azarja		
W	De wijsheid van Salomo	Sus	Daniël; Susanna		

14.3 Nieuwe Testament

Mt	Matteüs	Kol	Kolossenzen	1 Joh	1 Johannes
Mc	Marcus	1 Tes	1 Tessalonicenzen	2 Joh	2 Johannes
Lc	Lucas	2 Tes	2 Tessalonicenzen	3 Joh	3 Johannes
Joh	Johannes	1 Tim	1 Timoteüs	Jud	Judas
Hnd	Handelingen	2 Tim	2 Timoteüs	Op	Openbaring
Rom	Romeinen	Tit	Titus		
1 Kor	1 Korintiërs	Film	Filemon		
2 Kor	2 Korintiërs	Heb	Hebreeërs		
Gal	Galaten	Jak	Jakobus		
Ef	Efeziërs	1 Pe	1 Petrus		
Fil	Filippenzen	2 Pe	2 Petrus		

15. Lijst van redactionele afkortingen³

aanh.	aanhaling	coll.	collectief
aansl.	aansluiting	comp.	comparatief
aanw.	anwijzend	concr.	concreet
abs.	absoluut	conj.	conjunctief
abstr.	abstract	D	Duitsland
acc.	accusatief	d/ap	datief/accusatief pluralis
act.	actief	d/as	datief/accusatief singularis
afh.	afhankelijke	dat.	datief
afl.	afleiding	dep.	departement
ald.	aldaar	derg.	dergelijke
alg.	algemeen	d.i.	dat, dit is
ambt.	ambtelijk(e)	dierk.	dierkunde
ap	accusatief pluralis	dijkw.	dijkwezen
art.	artikel	dim.	diminutief
as	accusatief singularis	div.	divers(e)
as/p	accusatief singularis/pluralis	dl.	deel
astrol.	astrologie, astrologisch	d.m.v.	door middel van
attr.	attributief	dp	datief pluralis
az.	achterzetsel	ds	datief singularis
B	België	ds/p	datief singularis/pluralis
bep.	bepaald, bepaling	dur.	duratief
bet.	betekenis	e.	eeuw
betr.	betrekkelijk	e.d.	en dergelijke
bez.	bezittelijk	ed.	editie, editeur(s)
bijb.	bijbel, bijbels	eig.	eigenlijk
bijv.	bijvoeglijk	encl.	enclitisch
bijz.	bijzonder	Eng.	Engels
bnw.	bijvoeglijk naamwoord	enkelv.	enkelvoud
bouwk.	bouwkunde, bouwkundig	enz.	enzovoorts
b.v.	bijvoorbeeld	etc.	etcetera
bovenst.	bovenstaand(e)	eufem.	eufemisme, eufemistisch
bw.	bijwoord, bijwoordelijk(e)	e.v.	en volgende(n)
ca.	circa	ev.	enkelvoud
cap.	caput	evt.	eventueel
cit.	citaat	F	Frankrijk
		f.	femininum

³M.u.v. de afkortingen gebruikt voor de bronnen (zie §12. **De Vroegmiddelnederlandse documenten**) en de bijbelboeken (zie §13. **Lijst van afkortingen van bijbelboeken**).

fig.	figuurlijk	jur.	juridisch
F	Frankrijk	kans.	kanselarij
Fra.	Frans	Kelt.	Keltisch(e)
Gall.	Gallisch	koppelww.	koppelwerkwoord
Gallorom.	Galloromaans	l.	lees
GB	Groot-Brittannië	lakenind.	lakenindustrie
g/ds	genitief/datief singularis	Lat.	Latijn, Latijnse
gebr.	gebruik, gebruikt	lett.	letterlijk
gen.	genitief	lib.	liber
geneesk.	geneeskunde, geneeskundig	lidw.	lidwoord
Germ.	Germaans, Germaanse	Limb	Limburg
gerund.	gerundium	lit.	literair(e)
gest.	gesticht, gestorven	m.	mannelijk, masculinum
gesubst.	gesubstantiveerd	mann.	mannelijk
gew.	gewest	m.b.t.	met betrekking tot
gildew.	gildewezen	med.	medisch
gp	genitief pluralis	meerv.	meervoud
Gr.	Grieks	Meng.	Middelengels
graf.kans.	grafelijke kanselarij	meton.	metonymisch
gs	genitief singularis	Mgr.	Middelgrieks
gs/p	genitief singularis/pluralis	Mhd.	Middelhoogduits
H.	Heilige	Mlat.	Middellatijn
hetz.	hetzelfde	Mnd.	Middelnederduits
hoofdst.	hoofdstedelijk	Mnl.	Middelnederlands
hoofdtelw.	hoofdtelwoord	m.n.	met name
hs.	handschrift	mog.	mogelijk
hulpww.	hulpwerkwoord	molenb.	molenbouw
id.	idem	muntw.	muntwezen
imp.	imperatief	mv.	meervoud
ind.	indicatief	myst.	mystiek
inf.	infinitief	myth.	mythologie, mythologisch(e)
Ingw.	Ingweoons(e)	n.	neutrum
intr.	intransitief	n/as	nominatief/accusatief
inz.	inzonderheid		singularis
i.p.v.	in plaats van	Nbra	Brabant-Noord
i.t.t.	in tegenstelling tot	n.C.	na Christus
i.v.	in voce	nevensch.	nevenschikkend
i.v.m.	in verband met	Nfra.	Nieuwfrans

nl.	namelijk	pejor.	pejoratief
NL	Nederland	perf.	perfectum
nom.	nominatief	pers.	persoonlijk
np	nominatief pluralis	Pic.	Picardisch
Nrijn	Nederrijn	pl.	pluralis
ns	nominatief singularis	plantk.	plantkunde, plantkundig
ns/p	nominatief singularis/pluralis	pleon.	pleonasme, pleonastisch
N.T.	Nieuwe Testament	plur.	pluralis
o.	onzijdig	postpos.	postpositie
obj.	object	pred.	predicatief
Obra	Brabant-Oost	pregn.	pregnant
Oeng.	Oudengels	pres.	presens
Ofra.	Oudfrans(e)	pret.	preteritum
Ogerm.	Oudgermaans	procl.	proclitisch
Ohd.	Oudhoogduits	prov.	provincie
Ohol	Holland-Oost	rangtelw.	rangtelwoord
o.i.v.	onder invloed van	red.	redactie
o.l.v.	onder leiding van	refl.	reflexief
On.	Oudnoors	rel.	religieus
onbep.	onbepaald	relat.	relatief
ondersch.	onderschikkend	resp.	respectievelijk
onderst.	onderstaande	R.K.	Rooms Katholiek
Oned	Oost-Nederland	Rom.	Romaans(e)
oneig.	oneigenlijk	scheepsb.	scheepsbouw
Onl.	Oudnederlands	scheepv.	scheepvaart
onpers.	onpersoonlijk	sg.	singularis
onreg.	onregelmatig	sing.	singularis
onz.	onzijdig	sluisb.	sluisbouw
oorspr.	oorsprong, oorspronkelijk	st.	sterk
oostel.	oostelijk	subj.	subject
Opic.	Oudpicardisch	sup(erl).	superlatief
Oprov.	Oudprovencaals	s.v.	sub voce
Osa.	Oudsaksisch	taalk.	taalkunde, taalkundig
O.T.	Oude Testament	tautol.	tautologie, tautologisch
overdr.	overdrachtelijk	telw.	telwoord
p.	pagina	temp.	temporeel
part.	participium	tgov.	tegenover
pass.	passief	toep.	toepassingen
		trans.	transitief

t.w.	te weten	znw.	zelfstandig naamwoord
tw.	tussenwerpsel	zw.	zwak
uitbr.	uitbreiding		
uitdr.	uitdrukking		
Utre	Utrecht		
v.	vrouwelijk		
var.	variant		
v.C.	voor Christus		
verb.	verbinding		
verg.	vergelijking		
versch.	verschillend(e)		
vgl.	vergelijk		
viss.	visserij		
Vmnl.	Vroegmiddelnederlands		
vnl.	voornamelijk		
vnw.	voornaamwoord, voornaamwoordelijk(e)		
voc.	vocatief		
voegw.	voegwoord, voegwoordelijk(e)		
voorm.	voormalig		
vr.	vragend		
vrag.	vragend		
vw.	voegwoord, voegwoordelijk(e)		
vz.	voorzetsel		
wdk.	wederkerend		
wederk.	wederkerend, wederkerig		
west.	westelijk(e)		
Wbra	Brabant-West		
Wgerm.	Westgermaans		
Whol	Holland-West		
wkg.	wederkerig		
wsch.	waarschijnlijk		
Wvla	West-Vlaanderen		
ww.	werkwoord		
Zeel	Zeeland		
zelfst.	zelfstandig		
zgn.	zogenaamde		

Bijlage I.

Literatuur m.b.t. het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*

- K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt, W.J.J. Pijnenburg en T.H. Schoonheim, 'Weitin de Bars en Herman Hybradenheit'. In: *Madoc* 8 (1994) p. 106-107.
- K.H. van Dalen-Oskam en K.A.C. Depuydt, 'Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek (1200-1300)*. Een woordenboek met vele gezichten'. In: *TNTL* 112 (1996), p. 352-364.
Ook in: *Een samenleving verwoord*, p. 29-43.
- K.H. van Dalen-Oskam en T.H. Schoonheim, 'Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek (1200-1300)*. Namen en hun plaats in de woordenschat'. In: *TNTL* 112 (1996), p. 238-248.
Ook in: *Een samenleving verwoord*, p. 45-48.
- K.H. van Dalen-Oskam and K.A.C. Depuydt, 'Lexicography and Philology'. In: K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt, W.J.J. Pijnenburg and T.H. Schoonheim (eds), *Dictionaries of Medieval Germanic Languages: A Survey of Current Lexicographical Projects*. Turnhout 1997, p. 189-197.
- W.J.J. Pijnenburg, 'Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Regionale en toevallige vormvarianten'. In: P.G.J. van Sterkenburg (red.), *Lexicologie. Een bundel opstellen voor F. de Tollenaere ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag*. Groningen 1977, p. 209-220.
- W.J.J. Pijnenburg, 'The *Dictionary of Early Middle Dutch*'. In: W. Pijnenburg and F. de Tollenaere (eds), *Proceedings of the Second International Round Table Conference on Historical Lexicography*. Dordrecht 1980, p. 149-174.
- W.J.J. Pijnenburg en T.H. Schoonheim, 'De automatisering van het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*'. In: *Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde XXI* (1987-1988), p. 99-108.
- W.J.J. Pijnenburg, 'Lexicografica en de studie van het Middelnederlands'. In: F.P. van Oostrom en Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse Letterkunde: stand en toekomst*. Hilversum 1989, p. 45-53.
- W.J.J. Pijnenburg, 'Das *Vroegmiddelnederlands Woordenboek (1200-1300)*. Seine Bedeutung für die computergestützte Lexikographie in Belgien und in den Niederlanden'. In: Kurt Gärtner, Paul Sappeler und Michael Trauth, *Maschinelle Verarbeitung altdeutscher Texte IV. Beiträge zum vierten internationalen Symposium. Trier 28. Februar bis 2. März 1988*. Tübingen 1991, p. 60-67.
- W.J.J. Pijnenburg, 'Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* - woordenschat en betekenis'. In: *Op je woorden passen. 25 jaar Instituut voor Nederlandse Lexicologie*. Leiden 1993, p. 45-61.

- W.J.J. Pijnenburg en T.H. Schoonheim, 'Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek (1200-1300)*. De geschiedenis van een project'. In: *TNTL* 112 (1996) p. 152-164.
Ook in: *Een samenleving verwoord*, p. 9-27.
- W.J.J. Pijnenburg, 'Vroegmiddelnederlands Woordenboek 1200-1300 (Dictionary of Early Middle Dutch: 1200-1300)'. In: K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt, W.J.J. Pijnenburg and T.H. Schoonheim (eds), *Dictionaries of Medieval Germanic Languages: A Survey of Current Lexicographical Projects*. Turnhout 1997, p. 3-10.
- T.H. Schoonheim, 'Autochthonous names in the Dictionary of Early Middle Dutch'. In: *Proceedings of the XVIth International Congress of Onomastic Sciences. Vol. 2*. Helsinki 1990, p. 332-339.
- T.H. Schoonheim en K.H. van Dalen-Oskam, 'Golda, sigilata, solis en wrsmes'. In: *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*. Hilversum 1991, p. 153-155.
- T.H. Schoonheim, 'The description of names in the *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*'. In: R.V. Fjeld (ed.), *Nordiske studier i leksikografi*. Oslo 1992, p. 200-209.
- T.H. Schoonheim, 'The vocabulary of the *Glossarium Bernense*. Some aspects of the use of a wordlist as source material for a historical dictionary'. In: *ABäG* 36 (1992), p. 131-139.
- T.H. Schoonheim, 'Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* en de computer'. In: *Trefwoord* 11 (1996) p. 14-24
- T.H. Schoonheim, 'The *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* and the computer'. In: K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt, W.J.J. Pijnenburg and T.H. Schoonheim (eds), *Dictionaries of Medieval Germanic Languages: A Survey of Current Lexicographical Projects*. Turnhout 1997, p. 117-134.
- Tanneke Schoonheim, 'Enkele mogelijke gevallen van naamsverwarring in de dertiende eeuw'. In: H. Nijdam, M.-L. Gerla en K. van Dalen-Oskam, *Leven in de Oudgermanistiek*. Leiden 1997, p. 62-66.
- T.H. Schoonheim en Th.P.F. Wortel, *Een samenleving verwoord. Het Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Den Haag/Antwerpen 1998.
- T.H. Schoonheim, 'Names and Words side by side in the *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. (Te verschijnen) in: *Proceedings of the XVIIIth International Congress of Onomastic Sciences* (Trier 1993).
- P.G.J. van Sterkenburg, 'De vorm van de hoofdingangen in het Vroegmiddelnederlands Woordenboek (*VMNW*)'. In: P.G.J. van Sterkenburg (red.), *Lexicologie. Een bundel opstellen voor F. de Tollenaere ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag*. Groningen 1977, p. 251-258.
- T.P.F. Wortel, 'Frans-Vlaanderen in de dertiende eeuw: deel van het Nederlands taalgebied'. In: *Zannekin Jaarboek*. Ieper, Mijdrecht 1997, p. 251-258.

Bijlage II

De redactie van het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*

Aalbrecht, H.T.	adjunct-redacteur van 15 april 1997 tot 31 december 1998
Burger, P.	adjunct-redacteur van 1 januari 1989 tot 23 april 1990
Dalen, M.C. van	adjunct-redacteur van 1 december 1990 tot 31 december 1991
Dalen-Oskam, K.H. van	redacteur van 1 januari 1989 tot 28 februari 1999
Dambrink, G.H.	adjunct-redacteur van 1 januari 1997 tot 16 februari 1998
Depuydt, K.A.C.	redacteur van 1 januari 1989 tot 28 februari 1999
Diepen, M.J.M. van	adjunct-redacteur van 1 oktober 1997 tot 28 februari 1999
Pijnenburg, W.J.J.	hoofdredacteur van 1 januari 1989 tot 28 februari 1999
Schoonheim, T.H.	redacteur van 1 januari 1989 tot 28 februari 1999
Stooker, K.	adjunct-redacteur van 1 juli 1998 tot 31 december 1998
Waal, N.C. van de	adjunct-redacteur van 1 maart 1998 tot 31 december 1998

Bijlage III

Concept-afleveringen van het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*

- 1 (1989), één deel, 207 pp.
Burger, Van Dalen-Oskam, Depuydt, Pijnenburg, Schoonheim
- 2 (1990), één deel, 271 pp.
Burger, Van Dalen, Van Dalen-Oskam, Depuydt, Pijnenburg, Schoonheim
- 3 (1991), één deel, 567 pp.
Van Dalen, Van Dalen-Oskam, Depuydt, Pijnenburg, Schoonheim
- 4 (1992), twee delen, 967 pp.
Van Dalen, Van Dalen-Oskam, Depuydt, Pijnenburg, Schoonheim
- 5 (1993), twee delen, 733 pp.
Van Dalen-Oskam, Depuydt, Pijnenburg, Schoonheim
- 6 (1994), twee delen, 780 pp.
Van Dalen-Oskam, Depuydt, Pijnenburg, Schoonheim
- 7 (1995), één deel, 440 pp.
Van Dalen-Oskam, Depuydt, Pijnenburg, Schoonheim
- 8 (1996), twee delen, 783 pp.
Van Dalen-Oskam, Depuydt, Pijnenburg, Schoonheim
- 9 (1997), vier delen, 1801 pp.
Aalbrecht, Van Dalen-Oskam, Dambrink, Depuydt, Van Diepen, Pijnenburg, Schoonheim
- 10 (1998/99), tien delen, 4689 pp.
Aalbrecht, Van Dalen-Oskam, Dambrink, Depuydt, Van Diepen, Pijnenburg, Schoonheim,
Stooker, Van de Waal

In totaal zijn 26 delen met 11.238 pagina's vooraf onder een beperkte groep lezers verspreid.